

ORD & SAG 17

ISSN 0108-8025

Udgivet af
Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
Aarhus Universitet
december 1997

Redaktion: Viggo Sørensen
Layout: Kirsten Lyshøj

Offset-trykt i 1200 eksemplarer
på HF-trykkeriet, Aarhus Universitet

INDHOLD:

Ove Rasmussen: Beretning fra institut og ordbog	3
Nina K. Grøftehaug: Hovedpand(s)karl eller kop-og-kande – lidt om integrering af fremmedord	5
Ove Rasmussen: Skrøvs – og andre jyske våbenhusbetegnelser	12
Nils Århammar: Friso-Jutica – hvad betyder karn- i det sønderjyske ord for ‘våbenhus’?	23
Jørn Rom Jensen: Om Robert Schak – og hvordan en fortælling fandt sin forfatter	27
Torben Arboe: Anmeldelse af Trønderordboka	46
Viggo Sørensen: Kort og godt – om brugen af kortmateriale i Jysk Ordbog	49
5 minutters jysk	63

Forord

Så er vi på banen igen – med 17. årgang af Ord & Sag. Hæftet er en julehilsen og tak – først og fremmest til Jysk Ordbogs meddelere, men også til vore fagfæller i ind- og udland, til institutioner og fonde der har støttet vor virksomhed, og til de mange andre som gennem året har vist interesse for vore samlinger og arbejdet med ordbogen. Det er en fornøjelse at se, hvor fortiden – ja lad os bare sige vore rødder – i dag også interesserer unge mennesker.

Alle årets artikler er – på én nær – skrevet af redaktørerne og ordbogens øvrige videnskabelige medarbejdere. Undtagelsen er prof. Nils Århammar, til for ganske nylig leder Nordfriisk Instituut i Bredstedt. Han har før optrådt i Ord & Sag og demonstrerer igen med sit aktuelle bidrag nytten af et samarbejde mellem jysk og frisisk dialektforskning.

Artiklernes emner spænder vidt: Fra vor egen verden, hvor vi dels redegør for Jysk Ordbogs brug af kort, dels byder velkommen til en kollega: Trønderordboka. Videre over studier i jysk ordforråd: sønderjysk *karnhus*, nordjysk *hovedpandskarl* og *kop-i-kande*. Ja helt over til det litterære område, hvor vi præsenterer en næsten glemt dialektforfatter. Vi håber på denne måde at bringe noget for enhver smag – og ønsker alle vore læsere en glædelig jul og et godt nytår.

Red.

Ove Rasmussen:

Året, der gik

– beretning fra institut og ordbog

Arbejdet med Jysk Ordbog, instituttets centrale arbejdsopgave, er videreført, og redaktionen har i år omfattet afsnittet forstyrre – fæhøved med et redaktionsmateriale på ca. 50.000 kartotekssedler. Der er redigeret ca. 210 spalter, hvortil kommer 22 helsideskort over udtaleforskelle samt 65 spaltekort over specifikke dialektords udbredelse. Det påbegyndte arbejde med justering og supplerings af bogstav A er nu afsluttet; her i år nyskrevet 98 spalter og udarbejdet 8 helsideskort samt 32 spaltekort.

Det redaktionsforberedende arbejde med udskrivning og kortlægning af spørgelistebesvarelser har i år omfattet ca. 128 spørgsmål besvaret af gennemsnitlig ca. 800 meddelere. Dette materiale har affødt ca. 550 dialektgeografiske arbejds kort og (sammen med udskrift af trykt litteratur, indsendte optegnelser etc.) en tilvækst på ca. 3000 kartotekssedler til Jysk Ordbog.

I løbet af 1998 vil redaktionen af bogstav F være afsluttet, og det færdigredigerede afsnit A – F vil have et omfang på ca. 3.600 spalter tekst, hvortil kommer kortbilag svarende til ca. 700 spalter. Dermed er en så stor del af ordbogen færdig, at man normalt ville overveje at påbegynde en udgivelse. Da en trykning ideelt set først bør finde sted, når hele ordbogen er redigeret, så f. eks. alle krydshenvisninger kan være bragt på plads, har vi ikke i øjeblikket planer om at søge iværksat en kostbar, trykt udgivelse. I stedet vil vi forsøge at gøre det redigerede tilgængeligt på internettet. Fra Aarhus Universitets Forskningsfond har vi modtaget en bevilling til et pilotprojekt, der forhåbentlig i det kommende år vil gøre det muligt at lægge i al fald dele af det redigerede ud på nettet. Til samme formål har vi fra Jyllands-Postens Fond modtaget bevilling til anskaffelse af programmel og server.

Instituttet har igen i år medvirket i Statsbibliotekets projekt “Dansk Lydhistorie”, der indgår i kulturministeriets “Kulturnet Danmark” (under internetadressen <http://www.sb.aau.dk/dlh>). De tidligere båndprøver er suppleret med 2 nye, og der er til alle de udlagte prøver udarbejdet læservenlige lydskriftgengivelser; desuden udarbejdes der i samarbejde med Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet, kort over karakteristiske dialekttræk i prøverne, og der gives henvisninger til litteratur på og om de dialekter, der er repræsenteret på nettet.

Det sidste år påbegyndte arbejde med overspilning af båndoptagelser af danske dialekter til CD'er er ført videre af 2 studentermedhjælpere ved bevilling fra Statens Humanistiske Forskningsråd.

Vi har i 1997 måttet undvære en ordbogsredaktør, Torben Arboe, der har haft uddannelsesorlov. Nina Keller Grøftehaug har været vikar i stillingen.

Fra den 1. juni har Inger Schoonderbeek været knyttet til instituttet som ph.d.-studerende. Ved siden af sit ph.d.-projekt medvirker hun i begrænset omfang som redaktør ved ordbogen.

Som vanligt har instituttet besvaret en række forespørgsler fra enkeltpersoner, institutioner og aviser. Flere besvarelser af forespørgsler fra Jyllands-Posten er trykt i avisen i rubrikken “Sproget”. I en række tilfælde har vi fremstillet CD-kopi af båndoptagelser til indtaleres pårørende og til lokalhistoriske arkiver.

Flere hold dansk-studerende er blevet orienteret om instituttets arbejde og samlinger. Under ledelse af prof. Ottmar Werner har et hold studerende ved Freiburg universitet med nordiske sprog som hovedfag besøgt instituttet. Tre medarbejdere ved Trønderordboka, Trondheims universitet, har opholdt sig 2 dage på instituttet.

Ud over de ordinære driftsbevillinger har vi i år med tak modtaget følgende:

Jyllands-Postens Fond: kr. 44.310 til køb af server og programmel.

Aarhus Universitets Forskningsfond: kr. 48.100 til opdatering af bogstav A.

Aarhus Universitets Forskningsfond: kr. 39.000 til pilotprojekt vedr. implementering af Jysk Ordbog på internet.

Statens Humanistiske Forskningsråd: kr. 128.000 til kopiering af bånd til CD.

Nina K. Grøftehaug:

Hovedpand(s)karl eller kop-og-kande

– lidt om integrering af fremmedord

En fundamental grundsætning i sprogvidenskaben – formuleret af Ferdinand de Saussure – siger, at “det sproglige tegn er vilkårligt”. Oversat til jævnt dansk: det er fuldstændig ligegyldigt, om man som os siger “kvinde”, som franskmændene “femme” eller som grækerne “gynaίκα” - bare vi hver for sig er enige med vore sprogfæller. Intet ord ligner virkeligheden mere end et hvilket som helst andet ord.

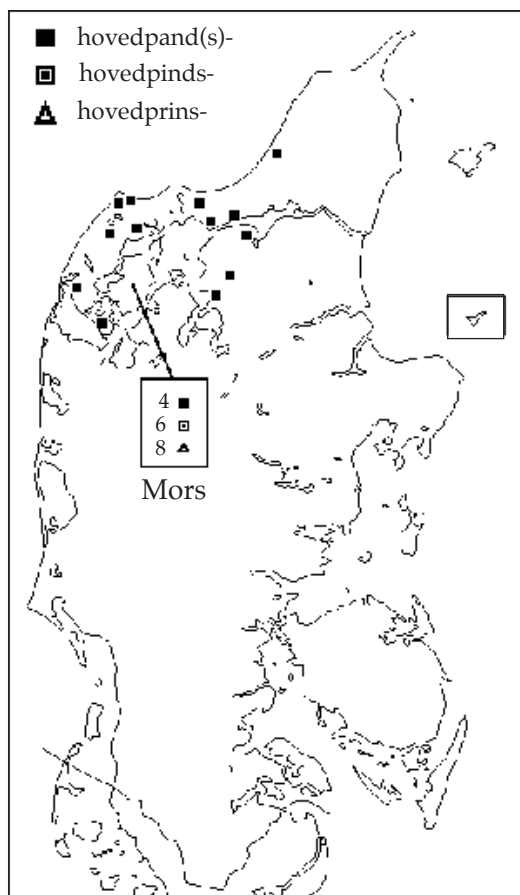
Men ét er denne grundlæggende vilkårlighed, noget ganske andet er afhængigheden af de ord, man nu engang har fået ind i det enkelte sprog. Da ordet “kvinde” først var groet fast i dansk (i sin nuværende betydning), er det dét ord, man har grebet til igen og igen, i afledninger og sammensætninger, for alt muligt der har med kvinder at gøre: “en kvindelig forfatter”, “et kvindagtigt mandfolk”, “kvindehader”, “kvindesag”. Kun folk i kontakt med udenlandsk kultur og videnskab kunne finde på at hjemføre og i bestemte sammenhænge anvende andre betegnelser for kvindesfæren: “et feminint islæt”, “militant feminist”, “gynækologisk undersøgelse”.

For menigmand har sådanne fremmedord altid været gådefulde. Både udtale og anvendelse er uvant; ordene er svære at fastholde, fordi de ikke kan sættes i relation til vort hjemlige og velkendte ordstof. Medmindre altså man bruger sin fantasi og uimponeret omdanner dem, så de giver mening på dansk. “Chokolade” har i 1600-tallet lydt sært; jamen så fordanskede man bare forleddet: “sukkerlade”¹. Tilsvarende blev de smalle underjordiske rør, “(tuyaux) souterrains”, man efter fransk forbillede benyttede til dræning, hurtigt i folkemunde omdøbt til “sutte-render”.²

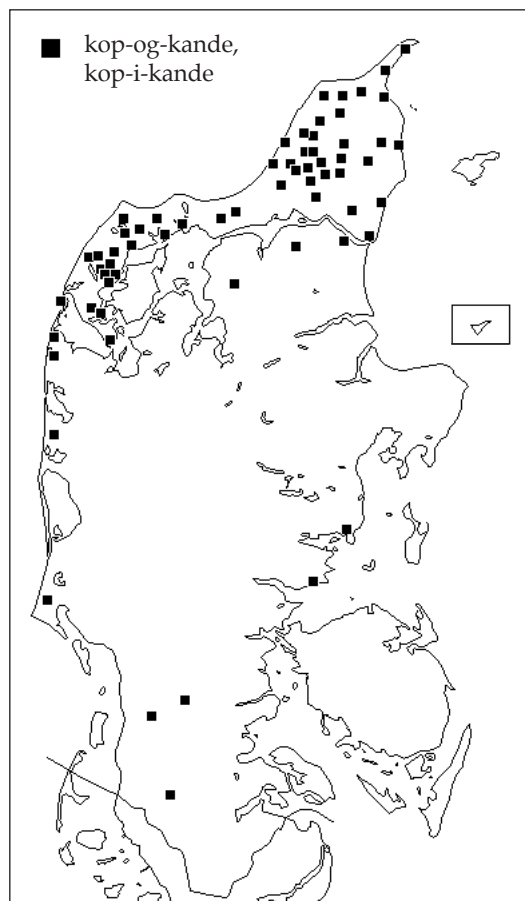
¹ Ordbog over det Danske Sprog – herefter: ODS – III.347.

² Kristoffer Nyrop: Sprogets vilde Skud (1882) s. 10. I JOs samlinger belagt fra Sydøstjylland.

I Jysk Ordbogs regi støder vi også ofte på den slags fordanskninger, såkaldte folkeetymologier. Jeg skal nedenfor give et eksempel, hvor man endda – så vidt jeg kan se – har prøvet at hjemliggøre ét og samme indlån ad flere forskellige veje.

Kort 1

Kort 2

Lad mig tage udgangspunkt i ordet *hovedpand(s)karl* (med varianter), en betegnelse ældre folk i Nordvestjylland stadig husker i betydningen 'hovedmand, anfører, ophavsmand, anstifter, leder'. Et par citater fra ordbogssamlingen vil bedre end lange forklaringer vise, hvad der ligger i betegnelsen:

- (1) æ 'trow'r 'no 'nåk de æ 'ham, dæ æ 'hu'pan₁kå'l (= jeg tror nu nok, det er ham der er hjernen bag), *den der lægger planerne og leder, ofte bag kulisserne*. Thy (opt. af Torsten Balle).
- (2) dend' kejse Wilhelm hand ka sæt nøj i bewe'ghels, få de' da nok iløw'le ham, *der er huepenskå'l fuer edh* = den kejser Wilhelm han kan sætte noget i bevægelse, for det er da nok alligevel ham,

der er hovedmanden for det. Mors (August F. Schmidt: Morsingboer i gamle Dage (1930-38) II.6).

- (3) (om kvinde:) *dæn* 'ælst war min 'fa'rs 'fastər, *dær* i 'mannə 'o'r war 'hu'pajs|kå'lən po 'Mid'dälfa'rt 'senj'syg'hospi|tå'l = den ældste var min faders faster, som i mange år var leder på Midelfart sindsygehospital. Hanherred (opt. af Anders Fisker).

Som vist på kort 1 har ordet været anvendt i hele Nordvestjylland (inkl. Hanherrederne og Vesthimmerland), på Mors dog ofte i en variant, jeg skal vende tilbage til.

Ordets førsteled er formentlig *hovedpande*, kendt fra gammeldansk i samme betydning som det usammensatte *pande* (= øverste del af ansigtet, op til håret).³ Ligesom *pande* (og nu mest *hoved*) kan bruges overført om forstanden⁴, har *hovedpande* formentlig også kunnet det. Så en *hovedpand(s)karl* skal utvivlsomt forstås som en person (oftest af hankøn), der i kraft af sin gode forstand, sine ideer etc. er den naturlige initiativtager – i alvor såvel som i fest og ballade. Så er det bare mærkeligt, at vi ikke har så meget som én optegnelse med *pandekar* eller *hovedkar* som navn på den initiativrige. Kan det måske skyldes, at valget af *hovedpands-* er motiveret udefra, at ordet har et fremmed forlæg?

På dette punkt kan der hentes inspiration i et andet sært udtryk, i dag næsten kun brugt nord for Limfjorden, men af ældre kilder også kendt ned over resten af Jylland – nemlig udtrykket at være *kop-og-kande* eller (i udtalen normalt nedslidt til) *kop-i-kande*. Det betyder at være 'den betydningsfulde, den der bestemmer, den der tages hensyn til' etc. Igen vil citater bedre end forklaringer vise, hvordan ordet bruges:

- (4) *Hon ær "Kåp i Ka'j", hwarhæ'n hon kom'er* (= hun er den der bemærkes, hvor hun end kommer hen). (*Om den rige og ansete – den første i Laget*). Vendsysselske Aarbøger 1942.214.
- (5) *Hans robuste Halvsøskende tegner helt anderledes godt – sikke Kroppe og Næver – de ka' tjene sig frem og blive Kopikande hos agtede Folk*. Vendsyssel (Knuth Becker: Uroligt Foraar (1938-39) III.156).

³ ODS.VIII.532.

⁴ ODS.XVI.424 hhv. VIII.504 ff.

- (6) (Sognefogeden:) *Nej, wi klavver entj. Her i Byj er wi Koppikaj; men dehæ ka wi lig gaat entj stek* (= nej, vi klager ikke; her i byen er vi toneangivende; men det her kan vi alligevel ikke “stikke”. Vends. (Jens Thise: Sognefogedens Pigeboørn (1918) s. 70).

Udbredelsen af udtrykket fremgår af kort 2, der bygger dels på besvarelserne af Jysk Ordbogs spørgeliste BZ 26, dels en del ældre kilder.

Nogle kilder kender udtrykket (*både*) *pot-og-pande* i samme betydning som *kop-og-kande* (og altså i en helt anden betydning end det enslydende rigsmålsudtryk):

- (7) *de æ et ham, dær ro·ær, hon ær boðæ 'på̃t å̃ 'pañ'* = det er ikke ham, der bestemmer, hun er både potte og pande. Mols (opt. af Niels Åge Nielsen).

Sådan har *pot-og-pande* faktisk også været brugt i ældre dansk, norsk og svensk.⁵ Sidstnævnte sted endda på en måde, der leder tanken tilbage på vores *hovedpand(s)karl* ovenfor: ‘*vara pottpanna til nogot* = være roden og ophavet til, ligge bag’.

Iflg. ODS synes rigsmålets betydning af *pot-og-pande* at være indlånt fra nedertyske udtryk som *een pott und een pann* (dvs. folk er så tæt på hinanden, at de deler centralt husgeråd som gryder og pander). Den ældre betydning af *pot-og-pande* foreslås derimod udviklet ved omdannelse af udtrykket *kop-og-pande*, hvor *kop* er det nedertyske ord svarende til højtysk *kopf* (= hoved), så betydningen har været ‘hoved og hjerne’.⁶ Også i nogle sammensætninger vides *kop* at være trængt ind i dansk: *kopskat* (= skat pr. hoved, uafhængig af stand og formue), *måne-* el. (på jysk) *mannekop* (= valmue).⁷

Men det hele hænger endnu tættere sammen. For *kop-og-pande* (vel < nedertysk **kop-un-panne*⁸) menes iflg. ODS ikke alene at være forlæg for (en ældre betydning) af *pot-og-pande*; det anses også for det udenlandske mønster bag udtrykket *kop-og-kande*.⁹ Jeg har ovenfor kortlagt den jyske udbredelse af *kop-og-kande*, men det kan meget vel

⁵ ODS.XI.81. Norsk Riksmåls Ordbok II¹.629. Svenska Akademiens Ordbok XX.1628, 1632.

⁶ ODS.XVI.420.

⁷ ODS.XI.91 hhv. XIII.707.

⁸ Stjernen markerer, at jeg ikke har fundet netop denne forbindelse i tilgængelige nedertyske ordbøger.

⁹ ODS.XI.81.

have været bredere anvendt i dansk for tre-fire hundrede år siden. I hvert fald fremgår det af de ODS-artikler, jeg har henvist til i note 6 og 9, at Matthias Moth under redaktionen (ca. 1680-1720) af sin (aldrig udgivne) danske ordbog er stødt på alle de nævnte tre udtryk for den toneangivende: *kop-og-pande*, *kop-og-kande*, *pot-og-pande*.

Hvis ellers ODS's tolkninger holder, er det nu ikke svært at se de folkeetymologiske kræfter, der har gjort sig gældende. Jævne 1600-talsdanskere har – på et tidspunkt, da hoffet og store dele af købstædernes befolkning taler ligeså meget nedertysk som dansk¹⁰ – hørt udtrykket *kop-og-pande* anvendt om den initiativrige. Eftersom *kop* ikke (i den nedertyske betydning) formår at trænge igennem i dansk, forblev forleddet enten uforståeligt (som *choko-* var det i *chokolade*), eller det blev opfattet som det kendte danske ord med samme udtale: en *kop*.

I sidste tilfælde danner koppen det naturlige udgangspunkt for sprogbrugerens forsøg på at se en sammenhæng, etablere et (billedligt) udtryk, som på en begribelig måde formidler indholdet 'den rådende, betydningsfulde'. To ledende principper gør sig gældende, når det gælder omformulering af udtrykkets slutning. Dels et formelt: der er gammel tradition for faste forbindelser med bogstavrim (*folk og fæ*, *gammel og grå*, *i mands minde*); dels et semantisk: de billedligt anvendte ting skal høre til samme område af virkeligheden. Omdannelsen *kop-og-pande* > *kop-og-kande* tilfredsstiller begge krav. Vi er hermed endt helt i køkkensfæren, og selv om en nutidsdansker kan have svært ved at se 'kop og kande' som et billede på 'den rådende', er det muligt, billedet har fungeret bedre i datiden, jf. nedenfor.

Hvis nu omvendt det nedertyske *kop* tænkes opgivet (uden omtolkning til det enslydende danske ord), så har sprogbrugerens interesse vendt sig mod udtrykkets andetled *pande* (med to kernerdanske betydninger: 'for-hoved' og 'stegepande'). Nu er det herudfra, der med respekt for bogstavrim og semantisk sammenhæng har skullet etableres et billedligt udtryk, som på en mere forståelig måde formidlede indholdet 'den rådende, betydningsfulde etc.' Denne gang bliver det omdannelsen *kop-og-pande* > *pot-og-pande*, der tilfredsstiller kravene, og igen er vi havnet i køkkenregionerne.

¹⁰ Peter Skautrup: *Det Danske Sprogs Historie* (1927-79) II.303 f.

Det kniber vel for os heri – som i tilfældet *kop-og-kande* – at genkende billedet på ‘en rådende, betydningsfuld person’. Men for en datidsbetragtning har begge udtryk måske været mere indlysende. I hvert fald finder man i norsk en sen rest af det oprindelige *kop-og-pande*, nedslidt til *koppanne*, angiveligt med betydningen ‘alle de kar, som hører til madlavningen’.¹¹ Og forstået som hele husgerådet kan de vel godt tilskrives en afgørende betydning og magt i huset.

Men – der er endnu en oplagt måde, hvorpå det indlånte *kop-og-pande* kunne fordanskes. Hvis sprogbrugeren godt forstod, men ikke selv anvendte det nedertyske *kop*, så var det jo oplagt at erstatte det med det hjemlige synonym *hoved*: *kop-og-pande* > *hoved-og-pande*. Og her har vi muligvis forklaringen på, at det i Nordvestjylland kom til at hedde *hovedpand(s)karl* og ikke bare *pande-* eller *hovedkarl*. Med denne fordanskning bevares forståelsen af, at det drejer sig om en legemsdel; denne kan ubesværet identificeres med det i forvejen kendte *hovedpande* – og som førsteled i sammensætningen *hovedpand(s)karl* tydeliggøre ideen om en, der på grund af sit gode hoved er den naturlige leder.

Det siges, at historien gentager sig. Og det gælder i hvert fald historien om, hvordan uforståelige ord forsøges omtolket og hjemliggjort. Det er formentlig i 1500- eller 1600-tallet, vi har indlånt udtrykket *kop-un-panne* og allerede i århundredet efter fordansket det i forskellig retning. Ikke desto mindre: da Caspar Schade omkr. 1810 optegnede ordforrådet på Mors, må udtrykket *hovedpand(s)karl* allerede være blevet uforståeligt, for han har også hørt formen *hovedprinskarl*.¹² Denne form genfinder vi også i en række andre kilder fra Mors, bl.a. følgende:

- (8) *Han war Hu'eprinskaa'l fu al' de, dæ gik fu'r sæ i hi'ele Jylland', aa dæ gik Ry' aa hans Mu'd aa stu'r Bedrøwter* = han stod i spidsen for al det, der gik for sig i hele Jylland, og der gik ry af hans mod og store bedrifter. Mors (ms. ved Oscar Bang).

Her er tale om en ægte folkeetymologi. Som allerede vist i citat (2) er ordets midterste stavelse i tidens løb blevet svækket (*-pans-* > *-pins-*,

¹¹ Ivar Aasen: Ordbog over det norske Folkesprog (1850) s. 232.

¹² Caspar Schade: Bidrag til et Jydsk Idioticon (1807, udgivet 1968) s. 172.

-*pæns*-) og ordet dermed uigenkendeligt. På ny bliver det sprogbrugers opgave at skabe mening i det uforståelige. 'Prinsen' i citat (8) forekommer at være et rimeligt omtolkningsforsøg, formentlig fra slutningen af 1700-tallet, hvor jævne bønder stadig satte lid til kongehusets klogskab og lederevne.

Fra vort eget århundrede må man tage hatten af for en enkelt kildes omtolkning *hovedpandskarl* > *hovedmandskarl*; den rammer jo på en prik. Ikke alle forsøg falder så heldigt ud; lad mig slutte af med en rigtig søforklaring fra Jyllands-Posten 31/10 1970:

(9) *I jysk dialekt kan man stadig høre udtrykket Æ Huepinskaael, der på dansk betyder "hovedpinskarlen". Det må stamme fra den tid, da menigmand med ringe skolekundskaber begyndte at påtage sig ledelsen af noget, der krævede hovedbrud.*

Ove Rasmussen:

Skrøws – og andre jyske våbenhusbetegnelser

For omkring 1000 år siden antog danskerne en ny religion – vistnok uden større sværds slag og uden en massiv indvandring af fremmede, der førte den nye religion med sig. Den nye religion satte sig synlige spor i det danske sprog i form af en række låneord, de fleste fra oldengelsk eller oldsaksisk. Det gælder ord som *kirke*, *biskop*, *degn*, *dåb*, *præst*, *almisse*. Alle er de blevet fællesdanske ord, og ingen opfatter dem længere som fremmedord.

Omkring år 1200 havde den nye religion også sat sig synlige spor i landskabet i form af omkring 2000 sognekirker. De ældste landsbykirker¹ var helt enkle og bestod kun af skib og kor, det første for menigheden, det andet for gejstligheden. Og sådan har billedet formentlig i det store og hele været i Jylland til ind i 1400-tallet². Der er ganske vist fra 1200- og 1300-tallet bl.a. på Sjælland fundet spor af våbenhustilbygninger³, men først omkring reformationen har de allerfleste kirker været forsynet med sådanne tilbygninger, der altså for størstedelens vedkommende antages at være opført i løbet af 1400-tallet, de fleste måske endda først i sidste halvdel af århundredet.

Det er navngivningen af disse tilbygninger, der skal behandles i denne artikel. Den har sit udspring i en forespørgsel fra Jysk Ordbogs meddeler fra Kvong, som undrede sig over, at man på hans hjemegn syd for Ringkøbing Fjord kaldte våbenhuset for *skrøws*. Meddeleren, der er født i 1911 kunne bedyre, "at far og mor og alle andre brugte ordet konsekvent".

¹ Jf. M. Mackeprang: Vore Landsbykirker (1920).

² Jf. Nordisk Kultur.XXIII.160, 165.

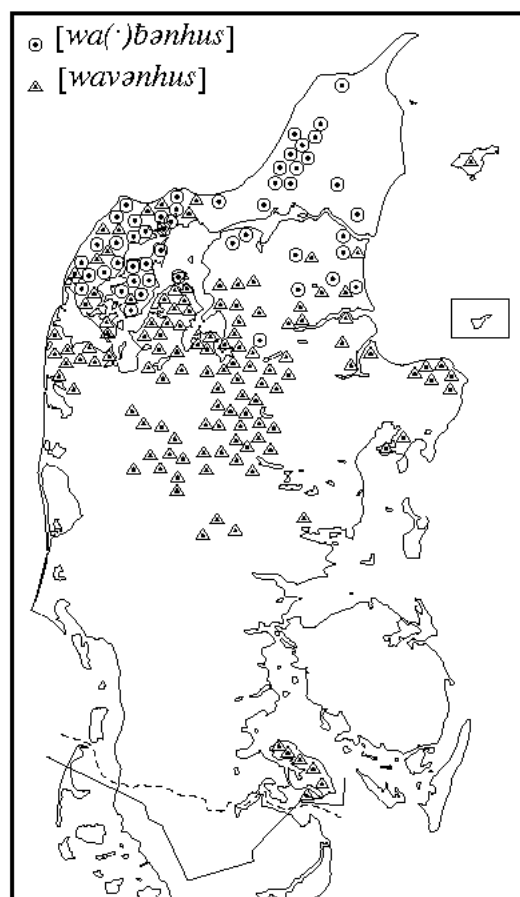
³ Danmarks Kirker. Sønderjylland. Tilføjelser og Rettelser (1963) 104.

Ud over et materiale på ca. 200 belæg i Jysk Ordbogs seddelkartotek bygges der i det følgende på besvarelser af spørgelister udsendt i 1950'erne. Vi modtog dengang ca. 400 besvarelser fra meddelere, der var født omkring 1880-90, og endnu i denne generation var såvel formen *skrøws* som en række andre dialektale betegnelser for våbenhuset velkendte. Normalt rækker ordbogens kilder ikke længere tilbage end til ca. 1700, da vi forud for den tid normalt kun ser sparsomme gennemslag af dialekterne i de overleverede kilder. Takket være det imponerende værk *Danmarks Kirker*⁴, der ofte gengiver lokale former fra dokumenter, regnskabsbøger etc., har det imidlertid været muligt at supplere det foreliggende ordbogsmateriale med ældre dialektale våbenhusbetegnelser fra ca. 70 sogne, hovedsagelig fra 1600-tallet.

Våbenhus

Betegnelsen 'våbenhus' var i 1950'erne kendt og brugt overalt i Jylland, men synes i størstedelen af Vestjylland samt i Syd- og Sønderjylland (bortset fra Als) at være et nyere ord.

I Nord-, Midt- og Østjylland samt på Als, hvor ordet er enerådende som våbenhusbetegnelse, optræder det i en række ældre former, hvor første sammensætningsled udtales med *a* og ikke som på rigsmålet med *å*. Mest udbredt er former, der kan normaliseres 'vabenhus' (se kort 1)⁵. Men i store dele af området er der udviklet en sideform, normaliseret 'vabelhus' (se kort 2); denne form er endda blevet eneherskende på Samsø og dominerer i Han-herrederne⁶.

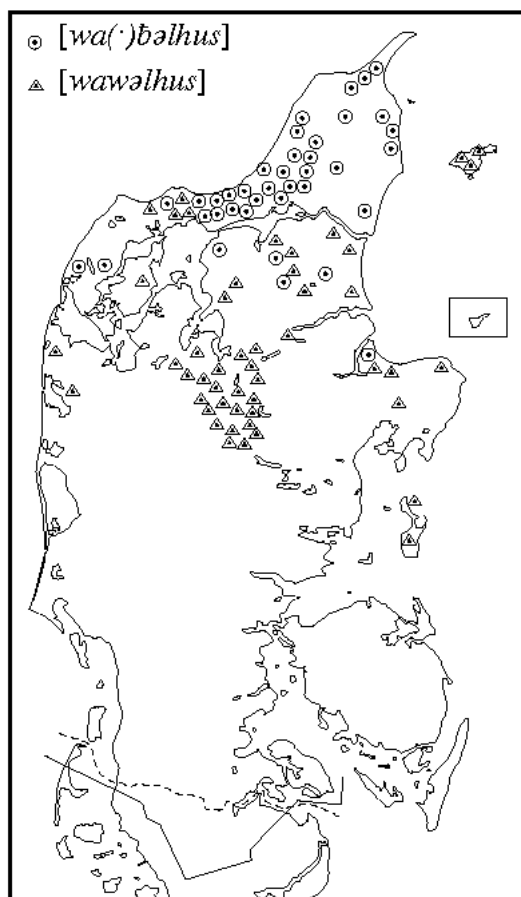
Kort 1. 'vabenhus'

⁴ *Danmarks Kirker* (1933 ff.) Iff. Udg. af Nationalmuseet.

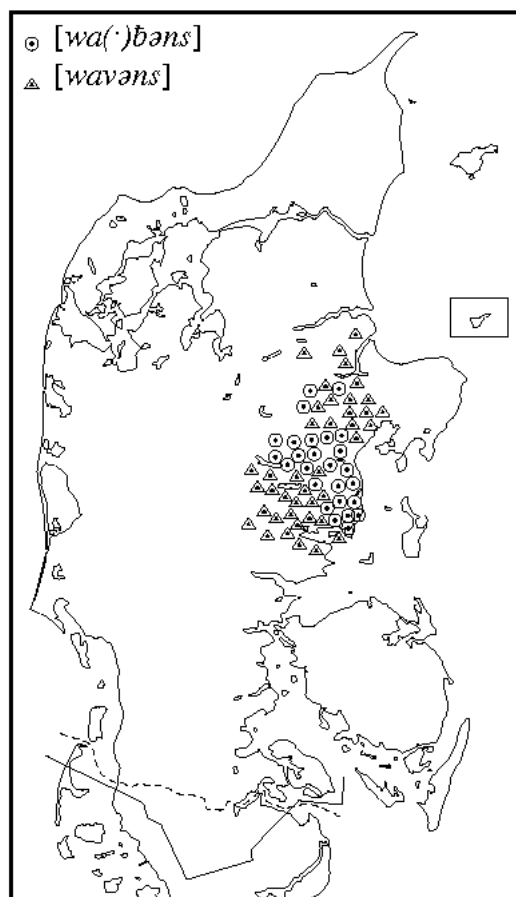
⁵ Her og i det følgende er der ikke taget hensyn til enkeltstående udtalevarianter.

⁶ En udvikling af *-en* > *-el* er velkendt i jysk fra ordene *sammen* > *sammel* og *(i)gennem* > *(i)gemmen* > *(i)gemmel*.

I den øvrige del af 'våbenhus'-området, dvs. en stor del af Midt-østjylland, er sidsteleddet af et opr. 'vabenhus' reduceret, så at vi her har fået former, der kunne normaliseres 'vabens' (se kort 3)⁷. Tilsvarende er der fra et par sogne i den sydlige del af dette område (Hads herred og Voer herred) afhjemlet en reduceret form af 'vabelhus':

Kort 2. 'vabelhus'

Kort 3. 'vabens'

wawwels – og fra 3 sogne sammesteds (i herrederne Ning, Hjelslev og Voer) er optegnet *wammels*. Som sideform til 'vabenhus' er der endelig fra 4 sogne på Als afhjemlet den påfaldende form *valmhus*.

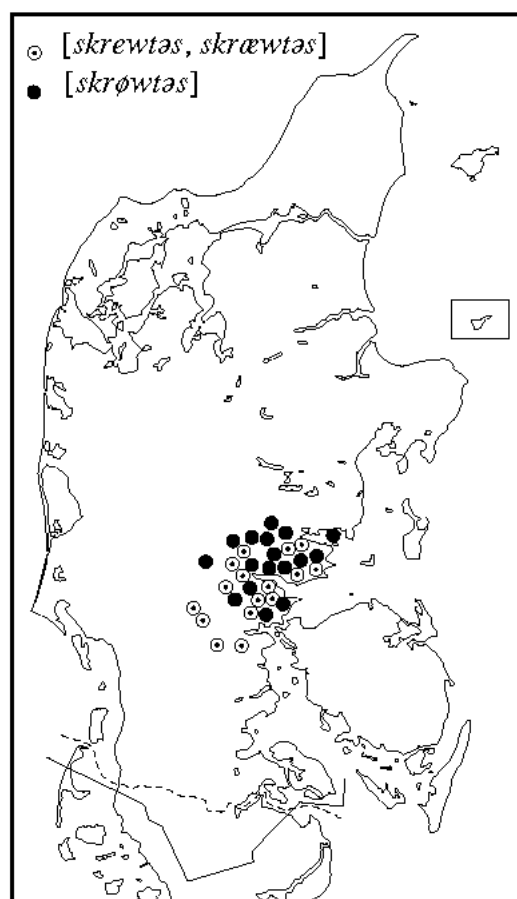
Formerne med *a* stemmer fint overens med den gammeldanske form *wapnehws*⁸ (fra en bibeloversættelse i slutningen af 1400-tallet). Disse former må uden tvivl være udviklet helt upåvirket af rigsmålet, og de har fjernet sig så meget fra rigsmålets 'våbenhus', at de dialekttalende næppe i nyere tid kan have haft nogen fornemmelse af, at ordet 'våben' indgår i sammensætningen.

⁷ En tilsvarende reduktion er velkendt fra f.eks. ordet *bryggers* udviklet af *bryggerhus*.

⁸ C.Molbech: Dansk Glossarium (1857) 251.

Skriftehus

I det følgende skal vi se nærmere på de ældre dialektale betegnelser for våbenhus i Vest-, Syd- og Sønderjylland. Umiddelbart syd for det omtalte midtøstjyske 'vabens'-område støder vi på formerne *skrøwtēs* og *skrewtēs* (sporadisk også optegnet *skræwtēs*), alle normaliseret 'skriftes' (se kort 4). Disse former afspejler et oprindeligt 'skriftehus', hvor sidsteledet -hus er svækket til -es. Denne form er helt dominerende i sydøstjysk mellem Horsens og Kolding fjorde. Allerede fra tiden omkring 1600 har vi overleveret en form, der uden tvivl svarer til den nuværende i dette område: i biskop Jacob Madsen Veiles visitatsbog omtales et *stenger skrefftis*⁹, dvs. et våbenhus opført i bindingsværk¹⁰. Skrivemåden står formentlig for en udtale *skrewtēs*. Jacob Madsen var født i Vejle 1538 og havde sin skolegang der og i Ribe (senere i Odense og Viborg); fra 1557 var han præst ved Domkirken i Ribe, indtil han 1587 blev biskop over Fyns stift.

Kort 4. 'skriftes'

Der kan næppe være tvivl om, at han har hørt den anvendte våbenhus-betegnelse i sin barndom på Vejle-egnen – hvor formen altså endnu ca. 400 år senere var gængs.

Muligvis har betegnelsen tidligere haft en videre udbredelse. I Skast herreds tingbog¹¹, hvis skriver ofte fører dialektale træk fra Esbjerg-Varde egnen i pennen, optræder i 1637 (s.157) *schrøbtisdøren* (= våbenhusdøren). Det vil være rimeligt at antage, at skrivemåden

⁹ Den tredie fyenske evangeliske Biskops, Mester Jakob Madsens Visitatsbog. Efter Originalen i Odense Bispearchiv udg. af A. Crone (1853).178.

¹⁰ Jf. Otto Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog (1881 ff.) IV.108.

¹¹ Skast herreds tingbog 1636-40 (Udg. af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie 1954-1969). Denne afhjemling såvel som de følgende ældre sydvest- og vestsønderjyske afhjemlinger er ikke medtaget på kort 4.

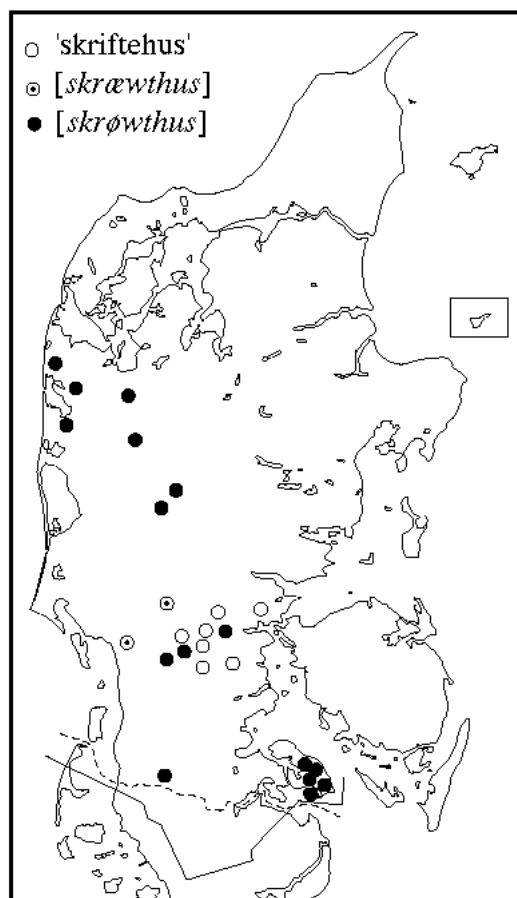
shrøbtis- svarer til en udtale *skrøwtes* eller *skröwtes*; når skriveren senere (i 1639, s. 166) kalder våbenhuset *schrifftsens*¹², kan man formode, at han er blevet sig bevidst, at der bag udtaleformen skjuler sig et 'skrifte-'.

Tilsvarende former forekommer sporadisk i enkelte andre ældre kilder fra sydvestjysk og fra den nordlige del af vestsønderjysk; således i 1618 fra Sdr. Omme (regnskab vedr. Sdr. Omme kirke)¹³ *Schrøfftzen*, 1644 fra Brøns *Schreudtzen*¹⁴, ca. 1700 fra Sdr. Bork *Skrøuts*¹⁵, ca. 1700 fra Ribe *Skrevts*¹⁶; måske er det den samme form, der allerede 1603-04 skrives *Skreffuitze*¹⁷.

Hvis de anførte former faktisk gengiver en stærkt reduceret udtale af 'skriftehus', tyder det på, at denne betegnelse tidligere har haft en videre udbredelse mod vest og sydvest.

En udtale uden svækkelse af sidsteledet, skrevet *skrøwthus*, *skræwthus* og normaliseret 'skriftehus', er optegnet noget videre omkring (se kort 5). De spredte afhjemlinger i Vestjylland stammer alle fra yngre kilder og kan tænkes påvirket af den i området dominerende betegnelse 'skrivehus', jf. ndf. De ret tætte afhjemlinger fra

Sydjylland kunne derimod igen være vidnesbyrd om en tidligere større udbredelse af de ovenfor behandlede former med reduceret sidsteled; de fleste afhjemlinger i dette område stammer fra Danmarks Kirker

Kort 5. 'skriftehus'

¹² Som påvist af Boel Bøggild-Andersen (i Ord&Sag.1982.23 ff. og i Selskab for Nordisk Filologi. Årsberetning 1987-89.61 ff) er skriveren meget bevidst omkring sin ortografi og bestræber sig på at anvende en ikke-dialektal skriftnorm.

¹³ Citeret efter I. Karstoft: Fra det nedlagte S. Omme-Hoven Pastorat (1948) 98.

¹⁴ Danmarks Kirker.XXI.1222.

¹⁵ Ms. ved Ancher Sørensen Anchersen.GkS.773, folio.

¹⁶ Ms. ved Peder Nielsen Terpager. GkS.773, folio.

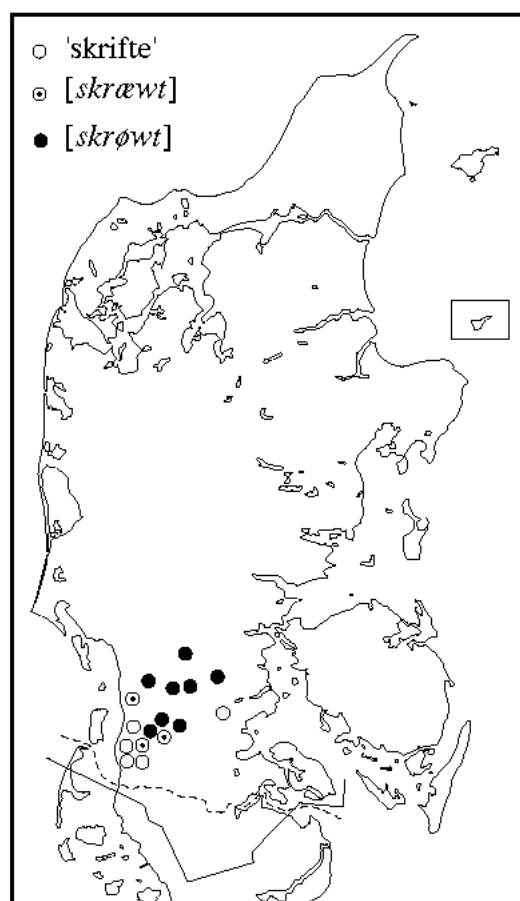
¹⁷ Danmarks Kirker.XIX.728 (Ribe S.Katrine kirke).

(vedr. tiden efter 1600, den ældste forekomst vedrørende Malt kirke endda fra 1593), men de er i værket gengivet i den normaliserede form 'skriftehus' (kort 5), der ikke røber noget om udtalen.

På Sydals, hvor *skröwthus* konkurrerer med *vawnhus* og *valmhus*, er betegnelsen 'skriftehus' iflg. Danmarks Kirker (bd. XXIII s. 2407) kendt fra Lysabild fra midten af 1700-tallet, mens de to andre anførte betegnelser kun kendes fra kilder efter 1900. Selv om vi ikke har ældre alsiske afhjemlinger, kan forekomsten af 'skriftehus' på Als muligvis tages som vidnesbyrd om, at betegnelsen tidligere har været kendt også syd for Kolding. Det er altså ikke usandsynligt, at betegnelsen 'skriftehus' sammen med den reducerede form 'skriftes' har været gængs i et sydøstjysk område fra Horsens til Christiansfeld.

Helt isoleret er forekomsten i Hostrup¹⁸ i det sydvestlige Sønderjylland, hvor de gamle iflg. Ottsen kaldte våbenhuset *Skröwwthus*, en betegnelse der dog næppe kan have været gængs i dialekten, som ellers anvender 'karnhus', jf. ndf.

I tilslutning til det sydøstjyske 'skriftehus'-område strækker sig ned i det vestlige Sønderjylland et bælte med de yderligere reducerede former *skröwt* og *skræwt* (se kort 6), normaliseret 'skrifte'. På kortet er medtaget formen 'skrifte', der ligesom 'skriftehus' (kort 5) repræsenterer normaliserede gengivelser i Danmarks Kirker (den ældste afhjemling fra 1629 vedrører Mjolden kirke¹⁹). Disse stærkt reducerede former kan vel tænkes udviklet af formerne *skrewtes*, *skrøwtes*, der ved yderligere svækkelse af sidsteleddet bliver til *skrewts*, *skrøwts*, hvorpå det udlydende -s kan være svundet i den ubekvemme trekonsonantgruppe [-wts].

Kort 6. 'skrifte'

¹⁸ M.B.Ottens: Hostrup-Dansk (1961 ff.) II.2.86.

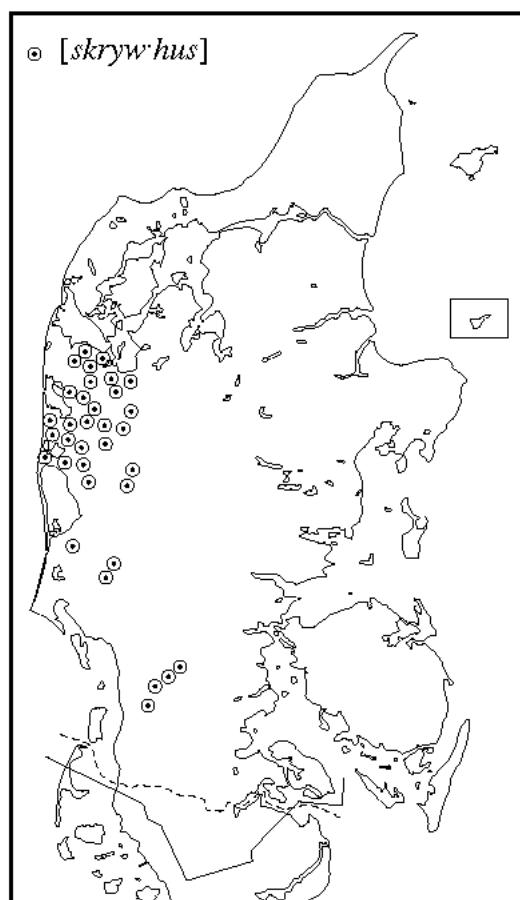
¹⁹ Danmarks Kirker.XXI.1445.

Skrivehus

I Vestjylland mellem Limfjorden og Ringkøbing Fjord støder vi på betegnelsen *skrywwhus* (sporadisk også skrevet *skrøwhus*), som kan normaliseres 'skrivehus'. Som det ses af kort 7, er ordets centrale område det vestlige Hardsyssel (næsten ned til Skern å) – undtagen det nordvestligste hjørne, der ligesom det østlige Hardsyssel har 'vabenhus' (kort 1). I det centrale udbredelsesområde er den ældste af-hjemling optegnet i Vejrum 1870.

Det er desværre ikke muligt ved hjælp af Danmarks Kirker at opspore evt. ældre belæg, da bindet med Ringkøbing amt endnu ikke er udgivet. Men hvis ordet – som det synes at fremgå af kort 7 – har været kendt også i Sydvestjylland (og det vestlige Sønderjylland), tør man måske antage, at der bag formen *Schriffehusitt* fra Tistrup²⁰ 1665 skjuler sig en udtale som den nuværende.

Også denne form har i et område fået svækket sidsteledet til *-es*. Det gælder den allersydligste del af Hardsyssel, Sydvestjylland og den nordvestlige del af Sønderjylland. Her optræder den form, som af meddeleren fra Kvong blev skrevet *skrøws* (se kort 8). I dette område støder vi på former af 'skrivehus' med reduceret sidsteled *skryww(e)s*, *skrøww(e)s*, *skröww(e)s*,²¹ normaliseret 'skrives'. I sydvestjysk og sønderjysk er desuden sporadisk optegnet *skræww(e)s*. Formerne med *-y-* i den sydlige del af Hardsyssel må regnes for overgangsformer mellem *skrywwhus* og *skrøwwes*.

Kort 7. 'skrivehus'

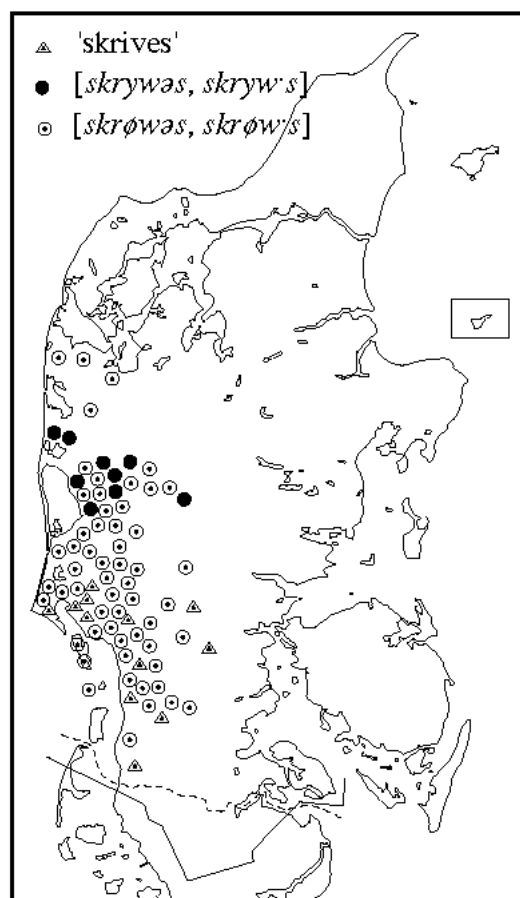
²⁰ Danmarks Kirker.XIX.1498.

²¹ Fra Fanø er desuden optegnet [*skröw(w)st*], der snarest må forklares som en sammenblanding af [*skröwws*] og [*skröwt*].

Den reducerede form er kendt tilbage til 1600-tallet; fra Ballum således 1627 *skrøvs*²² (hvis formen da ikke er normaliseret af udgiveren), fra Tislund 1646 *skrøffuiset*²³ og fra Toftlund 1695 *Skrøvssett*²⁴.

På kortet er desuden medtaget en række ældre belæg fra 1600- og 1700-tallet, der optræder med en ortografi, som må formodes at afspejle skrivernes normaliseringsbestræbelser (fx 1642 *skriffeset* Bække²⁵, 1653 *schrefferset* Øse²⁶, 1668 *schriffesen* V.Nykirke²⁷, 1686 *skrefsen* Daler²⁸).

På baggrund af ovenstående vil det være rimeligt at regne med, at 'skrivehus' (sammen med den reducerede form 'skrives') i al fald fra ca. 1600 har været den gængse våbenhusbetegnelse i et stort vestjysk område fra Limfjorden i nord til Skærbæk i syd.

Kort 8. 'skrives'

Karnhus

I Sønderjylland er 'karnhus' (se kort 9) den dominerende betegnelse – og i størstedelen af området tilmed enerådende. Det gælder dog ikke Als, hvor ordet kun er afhjemlet fra Kegnæs sogn. Den ældste afhjemling af 'karnhus' er fra 1634 og vedrører Hjordkær kirke i Rise herred²⁹. Fra en række andre østsønderjyske sogne er betegnelsen iflg. Danmarks Kirker velafhjemlet op igennem 1600- og 1700-tallet.

²² Danmarks Kirker.XXI.1406.

²³ Danmarks Kirker.XX.911.

²⁴ Danmarks Kirker.XX.831.

²⁵ Danmarks Kirker XIX..2394.

²⁶ Danmarks Kirker. XIX.1605.

²⁷ Danmarks Kirker.XIX.1718.

²⁸ Danmarks Kirker.XXI.1339.

²⁹ Danmarks Kirker.XXII.1820. I Danmarks Kirker XXI optræder ganske vist karnhus vedr. Ubjerg kirke citeret fra tiden o. 1590 efter I.L. Jessen: Gemeinde-Chronik (1897 ff.) Kilden forekommer imidlertid usikker, idet Jessen antages at bygge på en tabt kronik fra 1600-tallet.

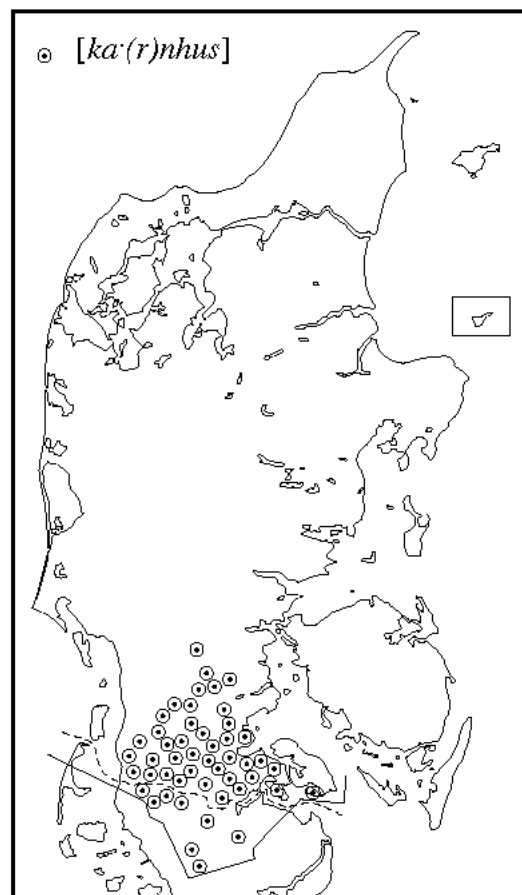
I det vestlige Sønderjylland konkurrerer ordet med 'skrifte' (kort 6) og 'skrivehus' (kort 8). I Danmarks Kirker ses disse benævnelser da også 6 steder anvendt om ét og samme våbenhus, som et halvt eller helt århundrede senere benævnes 'karnhus': Møgeltønder³⁰ har således 1615 *Schröffnizen*, 1626 *skrifthuset*, men 1679 *karnhuset*; Tislund³¹ 1646 *skrøffuiset*, men 1806 *karnhuset*; Brede³² 1685 *Skrøfttet*, men 1798 *Karnhuset*; Daler³³ 1686 *skrefsen*, men 1732 *karnhuset*; Arild³⁴ 1688 *Skriffzen*, men 1822 *Karnhuset*; Toftlund³⁵ 1695 *Skrøvssett*, men 1812 *Karnhus*.

Det vil derfor være rimeligt at antage, at 'karnhus' fra østsønderjysk i løbet af 1700-tallet har bredt sig ind i det sydvestlige Sønderjylland på bekostning af et ældre 'skrifte' eller 'skrivehus'.

Ord og sag

Våbenhuset var – modsat selve kirkerummet – ikke et helligt område og kunne derfor anvendes til forskellige formål, hvilket også fremgår af de anvendte våbenhusnavne. Anvendelsen af rummet til deponering af våben, der ikke måtte medbringes i kirken, er blevet afgørende for rigsmålsbenævnelsen.

Når man i de syd- og sønderjyske områder på kort 4-6 har anvendt betegnelserne 'skriftehus', 'skriftes' og 'skrifte', skyldes det givetvis, at bygningen har været anvendt til skriftemål. Den katolske kirke for-

Kort 9. 'karnhus'

³⁰ Danmarks Kirker.XXI.1300.

³¹ Danmarks Kirker.XX.911.

³² Danmarks Kirker.XXI.1488.

³³ Danmarks Kirker.XXI.1339.

³⁴ Danmarks Kirker.XXI.1267.

³⁵ Danmarks Kirker.XX.831.

pligtede ved Laterankonciliets beslutning 1215 enhver til mindst én gang om året at skrifte for sognepræsten som en forudsætning for syndsforladelse. Det påbudte skriftemål blev ganske vist afskaffet af Luther, der dog anbefalede skriftemålet som en frivillig handling. Ved siden af det private skriftemål havde man det såkaldt åbenbare (dvs. offentlige) skriftemål, hvor synderen måtte skrifte i menighedens påhør. Det åbenbare skriftemål var en hyppigt anvendt straf for samleje uden for ægteskab helt frem til 1767³⁶. Skriftemåls-institutionen har altså levet i bedste velgående, da våbenhusene i 1400-tallet er blevet almindelige, og der er god grund til at antage, at den bodfærdige har måttet stå skrifte her, før han eller hun fik adgang til kirken.

Om en sådan skik endnu er erindret af Peder Terpager, der var konrektor i Ribe og senere fra 1687 præst i Vester Vedsted, er uvist; måske har han kun hørt eller læst om en sådan tradition. Men omkring 1700 har han optegnet følgende: *Skrivte ... er det huus oc bygning ved kirken, som mand gaar igiennem ind i kirken. Saa kaldet, fordi, at de som forðum grovelig havde forseet sig, skulle der staa nogen tid, oc skrivte deris synder. ... Ret paa Jydske næfnes det Skrevts*³⁷.

De vestjyske former *skrywwhus*, *skrywwes*, *skrøwwes* lader sig næppe forklare som udviklet af 'skriftehus'; en udvikling fra 'skrøwthus' til 'skrøwts' med efterfølgende svind af -t- i trekonsonantgruppen -wts- til 'skrøws' kunne man ganske vist nok forestille sig; derimod forekommer en efterfølgende udvikling til 'skryws' og en art tilbagedannelse derfra til 'skrywhus' lidet sandsynlig.

Men hvis de vestjyske former repræsenterer en selvstændig dannelses 'skrivehus', er det nærliggende at antage en indholdsmæssig parallel mellem 'skrifte' og 'skrive'. Begge ord går jo tilbage til latinsk *scribere* = skrive, og navneordet 'skrifte' har nok oprindelig betydet 'foreskrevet bod'. Men 'skrive' i betydningen 'at foreskrive bod' er ikke kendt i dansk; det er det derimod i oldengelsk, hvor *scrîfan* kan have betydningen 'pålægge bod'. Det kan være fristende at antage, at 'skrive' i det vestjyske 'skrivehus'-område har været brugt i samme betydning, da man navngav våbenhusene her. Som nævnt i indledningen er en række af de tidlige låneord indlånt fra oldengelsk³⁸, og den geogra-

³⁶ jf. Dansk kulturhistorisk Opslagsværk (1991) II.851.

³⁷ Gl.kgl.Saml.773.I.

³⁸ Jf. Peter Skautrup: Det danske Sprogs Historie (1944 ff.) I.168. Jf. også Ellen Jørgensen: Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidligste Udvikling (1908) 44 f. og 93.

fiske beliggenhed af 'skrivehus'-området taget i betragtning ville det måske ikke være helt urimeligt at gisne om en vestjysk import fra engelsk af 'skrive' i betydningen 'skrifte'.

Det sønderjyske 'karnhus' bærer vidnesbyrd om en anden brug af våbenhuset. Førsteleddet er antagelig indlånt fra tysk *karner* (= benhus)³⁹, jf. også engelsk *charnel*, *charnel-house* (= benhus, lighus). Når våbenhuset i Sønderjylland har fået betegnelsen 'karnhus', hænger det formentlig sammen med, at man her har opbevaret opgravede knogler fra kirkegården, når man genanvendte en gravplads. Våbenhuset er da også stedvis blevet kaldt *benhus*⁴⁰, ligesom våbenhuset ved Bedsted kirke (øst for Løgumkloster) i 1829 omtales som "*das sogenannte knockenhaus*"⁴¹.

Som anført ovenfor er betegnelsen 'våbenhus' kendt fra slutningen af 1400-tallet, altså fra den tid, da disse tilbygninger opførtes. De dialektale våbenhus-navne har vi som vist kunnet følge fra ca. 1600 – i det store og hele i områder, der svarer til de enkelte navnes nuværende udbredelse. Når disse navne således har kunnet overleve i 3-400 år, er der ingen grund til at tro, at de ikke skulle være taget i brug, allerede da våbenhusene blev opført 150-200 år tidligere. Er dette korrekt, står vi altså over for en senmiddelalderlig opdeling af landet i 1) et nordligt og østligt Jylland, der sammen med øerne har den nuværende rigsmålsbetegnelse 'våbenhus', medens 2) det vestlige og sydlige Jylland har dannet andre betegnelser – næppe fordi vest- og sønderjyderne har været ringere bevæbnet og mindre krigeriske, men fordi der her har været fokuseret på en anden brug af de nye tilbygninger til kirkerne.

³⁹ Jf. Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm (1854 ff.) II.607 og V.605.

⁴⁰ Jf. Spectator.III.430, H.F.Feilberg: Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål (1886 ff.) IV.33 og Sønderjyske Aarbøger (1931) 253.

⁴¹ Danmarks Kirker.XXII.61.

Nils Århammar:

Friso-Jutica

Hvad betyder *karn-* i det sønderjyske ord for 'våbenhus'?

Den i "Ord & Sag" 12 (1992) åbnede frisisk-jyske diskussion har vist sig at være frugtbar for begge sider (sml. nr. 15 og 16)¹ og skulle da gerne fortsættes ved lejlighed. En sådan byder Ove Rasmussens interessante og veldokumenterede artikel "Våbenhus, skriftehus, karnhus" i festskriftet til professor emer. Inger Ejsskjær (Kbh. 1996).² Om det sidstnævnte ords oprindelse skriver forfatteren:

Det sønderjyske *karnhus* bærer vidnesbyrd om en anden brug af våbenhuset. Førsteleddet er antagelig indlånt fra tysk *karner* (= benhus), jf. også engelsk *charnel*, *charnel-house* (= benhus, ligehus). Når våbenhuset i Sønderjylland har fået betegnelsen *karnhus*, hænger det formentlig sammen med, at man her har opbevaret opgravede knogler fra kirkegården, når man genanvendte en gravplads. Våbenhuset er da også stedvis blevet kaldt *benhus*, ligesom våbenhuset ved Bedsted kirke (øst for Løgumkloster) i 1829 omtales som "*das sogenannte knockenhaus*".

¹ Torben Arboe Andersens og Karen Margrethe Pedersens artikel om de jyske ord for 'forpløjning'; det sydvestjyske *anjet* (< gl. *andhøvd*) kaster nyt lys over Sild-målets *anhaur* (-*haur* = "hoved") og ældre nedertysk *Anhöft* i egnen nord for Bredsted, der jo begge må være overtaget fra jysk (jf. anderledes Nordfries. Jahrbuch 1990/91, s. 96); men er *-høvd* virkelig et dansk arveord (sml. N.Å. Nielsen: Dansk etym. ordbog: *høved* < mnty.)?

² Studier i talesprogsvariation og sprogkontakt. Til Inger Ejsskjær på halvfjerdsårsdagen den 20. maj 1996. Udgivet af Institut for Dansk Dialektforskning (Red.: Bent Jul Nielsen og Inge Lise Pedersen). Artiklen er (i let revideret form) genoptrykt her i Ord & Sag s. 12 ff.

Det tyske *karner*, som Ove Rasmussen henter fra den af brødrene Grimm påbegyndte store “Deutsches Wörterbuch”, er dog vistnok kun sydtysk og kan således næppe danne udgangspunktet for sønderjysk *karnhus*.

Heldigvis bevarer de nordfrisiske dialekter ældre former af ordet, der er i stand at kaste nyt lys over dets etymologi, dvs. dets oprindelige eller egentlige betydning.³ Det ældste og vigtigste belæg stammer fra Boy Jacobsen, født 1697 i Sterdebøl nord for Bredsted, som glosserer ‘Vorhof, atrium’ i Steinbachs tysk-latinske ordbog med *Karrienhüß vaar dä Siörk* (‘K. foran kirken’).

Ligesom Albrecht Johannsen allerede i begyndelsen af fyrrerne fandt frem til,⁴ går dette *karrien*- tilbage til middelalderlatinets *carena*, der gennem kirkesproget fandt indpas også i de germanske sprog, f.eks. oldfrisisk og -svensk *karina* ‘fyre dages faste, pålagt som kirkebod’.⁵ Man må gå ud fra, at ordaccenten er blevet forskudt til første stavelse i *Karrienhüß* (“den germanske begyndelsesbetoning”), og vejen er dermed åbnet for videre formel nedslidning til *kai(e)nhüß* (Gøs herred) og *karnhüß* (Kær herred) – den sidste form næsten identisk med ordets sønderjyske form.

I de nordlige frisiske fastlands- og ødialekter betegnes våbenhuset med et andet ord, som dog tager sit udgangspunkt i det samme betegnelsesmotiv som *karnhus*. Den oprindelige form *karfestershüüs* finder vi hos L.Fr. Mechlenburg og Chr. Johansen, der omkring midten af det 19. årh. optegnede Amrom-dialektens ordskat. Ordet er overleveret i oldfrisisk i omtrent den samme form - *karfestere* - og betyder ‘en som har fået pålagt at gøre bod ved at afholde fyre dages faste’.⁶

Takket være ovennævnte nordfrisiske belæg er det således kommet til at stå fast, at det sønderjyske *karnhus* ikke har fået sit navn efter dets funktion som benhus, men at det går tilbage til det samme betegnel-

³ Jeg takker Alastair Walker fra det nordfrisiske ordbogsarkiv ved universitetet i Kiel for tilsendelse af materiale, bl. a. Dietrich Hofmanns bearbejdelse af de forskellige nordfrisiske belæg.

⁴ Albrecht Johannsen: Das Vorhaus an den nordfriesischen Kirchen - i Klar Kimming nr. 72/74 (1941), s. 60-72 (genoptrykt i Fries. Jahrbuch 1955, s. 219-229), en grundig - også sproglig - undersøgelse.

⁵ Sml. særlig det følgende belæg i Kalkar: Ordbog til det ældre danske sprog. 1881 ff. (II, 485): “siw (= 7) karener och swo VII aars skreffft”, hvor førsteledet i *karnehus* og *skriftehus* forekommer side ved side.

⁶ *kar-* er et oldgerm. ord med betydningen ‘sorg, bekymring’, bevaret i ty. *Karfreitag* (*langfredag*)/*Karwoche* (*den stille uge*) og eng. *take care of*.

sesmotiv som *skriftehus* og dets jyske varianter *skrøw(t)es* og lignende. Om dette skriver Ove Rasmussen i festskriftet til Inger Ejkskjær:

Når man i de syd- og sønderjyske områder ... har anvendt betegnelserne *skriftehus* og *skrifte*, skyldes det givetvis, at bygningen har været anvendt til skriftemål. Den katolske kirke forpligtede ved Laterankonciliets beslutning 1215 enhver til mindst 1 gang om året at skrifte for sognepræsten som forudsætning for absolution. Det påbudte skriftemål blev ganske vist afskaffet af Luther, men anbefalet som en frivillig handling. Ved siden af det private skriftemål havde man det såkaldt åbenbare (dvs. offentlige) skriftemål, hvor synderen måtte skrifte i menighedens påhør. Det åbenbare skrifte var en hyppigt anvendt straf for samleje uden for ægteskab frem til 1767. Skriftemåls-institutionen har altså levet i bedste velgående, da våbenhusene i 1400-tallet er blevet almindelige, og der er god grund til at antage, at den bodfærdige har måttet stå skrifte her, før han/hun fik adgang til kirken.

Hvad angår ordet *karnhus*' geografiske herkomst, ser det ud til at have været begrænset til Slesvig stift. I hvert fald er det ikke lykkedes mig at finde spor af betegnelsen længere sydpå, ja, den er tilmed kun afhjemlet fra de danske og nordfrisisk dialekter nord for Slesvig by.

Ove Rasmussen, der har studeret den pågældende faglitteratur, mener at man i Jylland først i løbet af 1400-tallet er begyndt at opføre våbenhuse som tilbygning til landsbykirkerne.⁷ På grund af ordets udbredelse vil det synes mig rimeligt at udgå fra en oprindelig dansk, i dette tilfælde sydslesvigsk orddannelse **karinehus*, der så blev overtaget af friserne i Kær herred og i Nørre og Sønder Gøs herreder, hvor danskere og frisere gennem århundreder levede i symbiose med hinanden.⁸ Det er for øvrigt det samme område, hvor da. *barsel* og *barselseng* (oversat til frisisk *barsel-/bårselbeed*) fortrængte de ældgamle frisisk betegnelser *guume(-)* og *sulme(beed)*.⁹

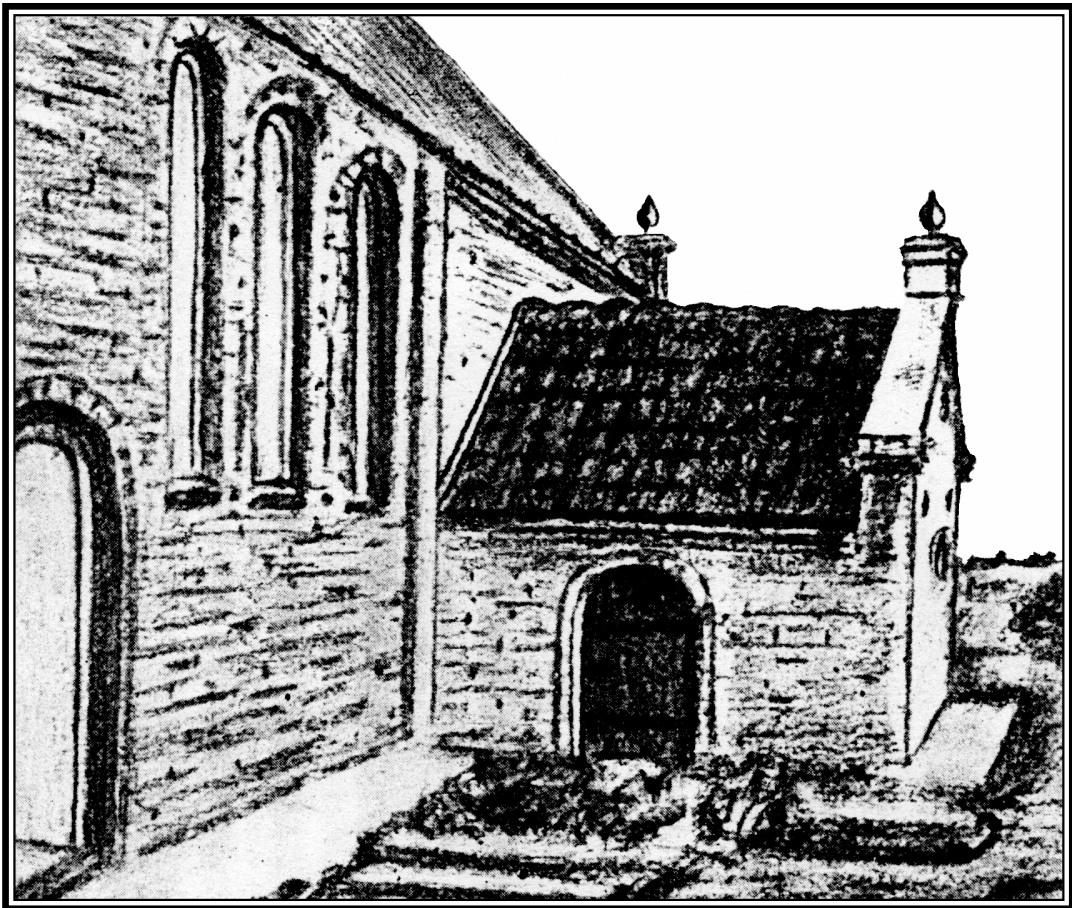
⁷ Albr. Johannsen (se fodnote 4) antager for Nordfrisland og Angel en betydeligt højere alder. Sml. også Hugo Johannsen i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder XIX (Kbh. 1975), sp. 518 ff.; allerede her findes for øvrigt sammenstillingen med ty. *Karner* 'benhus'.

⁸ Sml. "Nørre og Sønder Gøs herred. Sydslesvigske egne og byer", udg. af Poul Kürstein (Forlaget Skandia, Flensborg 1969).

⁹ Sml. Erik Rooth: Nordfriesische Streifzüge. Laut- und Wortgeographische Studien (Lund 1929). - Også *striit(j)* 'midtergangen i kirken' er lånt fra dansk (< gl. *stræte* "stræde"), se Ernst Löfstedt: Die nordfries. Mundart des Dorfes Ockholm und der Haligen I (Lund 1928), s. 118.

Synonymet **karfestereshus*, som danner grundlaget til de senere tit stærkt forvanskede dialektformer på det nordlige fastland og øerne, må vel nærmest betragtes som en intern frisisk orddannelse, dog sandsynligvis i tilslutning til glda. **karinehus*. Man ville endog kunne gå et skridt videre og tænke sig, at dette igen er dannet efter forbillede af *skriftehus*, hvoraf førsteleddet *skrifte-* menes at være indkommet til Danmark i forbindelse med den tidlige engelske mission.

Facit af denne lille ord- og sag-studie er altså dette: For våbenhuset eksisterer der indenfor de jyske og nordfrisiske dialekter kun to betegnelsesmotiviske hovedtyper, nemlig 'bodgørelseshus' i syd(vest) og 'opbevarelsessted for våben ved kirkegangen' i nord(øst).

Våbenhuset ved en nordfrisisk kirke. Fra Friesisches Jahrbuch 1955.

Jørn Rom Jensen:

OM ROBERT SCHAK

– og hvordan en fortælling fandt sin forfatter

I 1860'erne opstod der i Danmark en ny litteratur, den såkaldte skolelærerlitteratur, hvortil bl.a. regnes forfattere som C. A. Thyregod, Knud Skytte, Mads Hansen, Anton Nielsen, Bendix Hansen, Emanuel Henningsen og til dels Zakarias Nielsen. De var, bortset fra Mads Hansen, alle skolelærere. De fleste var opvokset på landet som sønner af bønder eller håndværkere. Som lærere på landet levede de i nær kontakt med landbefolkningen, hvis levevilkår de delte og i forvejen var fortrolige med. De skrev i første række for almuen, men blev dog læst i langt videre kredse, således at de "dannede" læsere fik udvidet deres kendskab til almuekulturen. C. A. Thyregod var 1800-tallets måske mest læste forfatter i Danmark.

Det er livet på landet, den danske bondes liv, der oftest skildres hos disse forfattere, ofte på dialekt. Formålet med deres litteratur var nok at underholde, men også at oplyse og opdrage almuen, bringe viden og kultur ud til almindelige mennesker. Derved virkede de – ligesom højskolen – i folkeoplysningens tjeneste. Deres romaner, noveller og almanakfortællinger vandt stor udbredelse og nåede ud til mange, som ikke tidligere havde læst litteratur. Flere af "skolelærerne" blev endda oversat til fremmede sprog. Samtidens finkulturelle elite agtede dem derimod ikke: deres litteratur var for moraliserende, for naiv og kunstnerisk for primitiv, helt uden forbilledet Blichers litterære kvaliteter. En vel ensidig dom, i betragtning af at så mange havde gavn og glæde af fortællingerne.

Med til gruppen af skolelærerforfattere må også regnes Robert Schak, hvis rigtige navn var Ole Christian Nielsen. Han blev født den

19. juni 1842 på en gård i Bigum sogn mellem Hobro og Viborg. I drengeårene interessede han sig især for musik, sang og læsning. Han lærte at spille violin, og efter sin konfirmation var han i nogen tid landsbymusikant, spillede bl.a. ved bøndernes gilder og ungdommens fester, men ønskede at blive lærer. Han vandt, efter en del modstand, forældrenes tilslutning hertil, og kom nu i huset hos sin fætter Knud Skytte, dengang lærer i Vorde ved Viborg. Her opholdt han sig et par år og blev forberedt til optagelse på Ranum Seminarium. Efter eksamen i 1865 blev han først lærer i Løvskal mellem Randers og Viborg. I 1869 flyttede han til Låsby mellem Silkeborg og Århus, hvor han var lærer til sin død den 18. marts 1892. Han efterlod sig hustru og tre børn.

O. S. Nielsen (Robert Schull).

Nielsen var afholdt og beundret af såvel eleverne som deres forældre og andre i sognet. Han tog aktivt del i egnens liv og hjalp mange i ord og gerning, "vakte" mange unge mennesker, især unge lærere. Lærershjemmet blev et slags åndeligt centrum, hvor der næsten altid var besøgende uden for skoletid. Her i hjemmet, såvel som til gilder og i festligt lag rundt omkring, var Nielsen ofte det naturlige midtpunkt, idet han takket være sit fortrinlige fortælle-talent altid blev opfordret til at fortælle og ikke var svær at overtale. Han fortalte – med megen humor og en særegen evne til at efterligne især gamle menneskers ord og bevægelser – småhistorier fra landsbyens og bøndernes liv, især som det levedes i fortiden, på bedsteforældrenes tid. Herved fik han også afleveret en god portion historisk oplysning til sine tilhørere om fortidens sæder og skikke, f.eks. om hvordan videsamlinger formede sig "rigtig i den ældgammel Ti". Ved sådanne festlige lejligheder fik Nielsen undertiden assistance af Knud Skytte, og de to lystige fætre skiftedes da til at fortælle historier for et indforstået og velfornøjet publikum. Blev Nielsen træt af at fortælle, greb han ofte sin violin og spil-

lede melodierne til gamle bondedanse. Også i hjemmet hørte sang og musik til dagens orden: hustruen spillede klaver, og undertiden sang hr. og fru Nielsen flerstemmig sammen med børnene.

Ole Christian Nielsen var ikke kun mundtlig fortæller, men skrev under pseudonymet Robert Schak en lang række fortællinger, sagn og småskitser, som fra tid til anden blev bragt i forskellige tidsskrifter og blade (f.eks. Husvennen, Nordslesvigsk Søndagsblad, Ugens Nyheder og Børnenes Blad), almanakker (f.eks. Folkets Almanak og Den nye Almanak) og aviser. Ofte var det de samme tekster, der gik igen: Nogle historier er jeg stødt på 3-4 forskellige steder. Så ved siden af, at fortælleren har fået tilfredsstillet sin fortælleglæde, har han også tjent en pæn skilling som supplement til lærerlønnen.

Egentlige bogudgivelser fra Robert Schaks side findes ikke. Han optræder intetsteds i Dansk Bogfortegnelse, og vore biblioteker har ikke kunnet opstøve nogen titler af ham. Men det ser alligevel ud til, at han et par gange er udkommet i bogform; det drejer sig da om særtryk af avisføljetoner. I 1885 bragte Silkeborg Avis således som føljeton en samling på 12 tekster af Robert Schak under titlen "Smaafortællinger og Sagn" og under rubrikken "Udkomne Bøger" anmeldte Nordslesvigsk Søndagsblad (Nr. 42, 1885) bogen Smaafortællinger og Sagn af Robert Schak! I 1890 bragte Randers Dagblad 11 tekster af ham, ligeledes som føljeton og under titlen "Fra Midtjylland. Smaafortællinger og Sagn. Andet Bind."

Den sidste fortælling i denne anden samling er "Slutningen aa en Viesammeling", som vi nedenfor gengiver i sin helhed. Også føljeton-samlingen i Randers Dagblad 1890 er efter al sandsynlighed blev udgivet som bog. Det var på den tid almindeligt, at aviserne bragte såkaldte fraklipningsføljetoner, dvs. føljetoner, som kunne klippes ud og indbindes for sig. Disse bøger blev brugt som lokkemad for nye abonnenter – som et tilbud, der fulgte gratis eller billigt med, når man tegnede abonnement. De fleste fraklipningsføljetoner – trykt på almindeligt avispapir – er nok hurtigt gået tabt.

I et par nekrologer, som er de væsentligste kilder til vor sparsomme viden om læreren og mennesket Robert Schak, vurderes den mundtlige fortæller O .C. Nielsen højere end den skrivende fortæller Robert Schak. Og sandt nok: han fortæller jævnt og ligetil, men han er ingen stor stilist, fremstillingen er i for høj grad præget af mundtlig fortæl-

ling, og kompositionen er som regel meget løs i fugerne. Hvad indholdet angår, moraliserer han undertiden vel rigeligt, og han kan være drivende sentimental. Til det positive hører, at han med få træk, bl.a. gennem velvalgte replikker, kan levendegøre en person eller en situation for sine læsere. Og der findes fine tidsbilleder rundt om i Robert Schaks fortællinger. Han har sans for at fortælle en morsom historie – og kan også fortælle så medrivende, at man spændt læser videre.

Robert Schaks litterære forbilleder var især Knud Skytte og C. A. Thyregod. Som hos dem er det landbefolkningen, der står i centrum for interessen – hos Schak især livet på landet 50-100 år tidligere. Men han har også skrevet fortællinger fra svenskekrigenes og napoleonskrigenes tid, sagnhistorier, spøgelseshistorier og fortællinger for børn. Blandt de mange titler kan nævnes “Fra Stavnsbaandets Tid”, “Fra den gamle Skovriders Ungdom”, “Svenskerne ved Ulfbjergkrog”, “Den stumme Oberst”, “Et Jagilde”, “Fra Lindum”, “Smaatræk af Menigmand fra 48”, “Smaasagn fra Frederik den Fjerdes Tid”, “En Spøgelseshistorie”, “Trofast Barnevenskab” etc.

De to eneste tekster af Robert Schak, som er skrevet helt på dialekt, er “Slutningen aa en Viesammeling” og et digt fra tidsskriftet Jyden: “Sløngsaarens Basselgild”. Det meste af hans øvrige produktion indeholder ofte slet ingen dialekt, undertiden blot nogle dialektale replikker. Grunden kan være, at han, dersom han havde brugt rigeligt med dialekt, nok ville have haft svært ved at få sine ting bredt afsat, f.eks. til et landsdækkende ugeblad som Husvennen. Og han skulle jo leve.

For Jysk Ordbog knytter der sig en særlig historie til “Slutningen aa en Viesammeling”. Instituttet har i årtier været i besiddelse af denne fortælling – som eneste tekst revet ud af en eller anden bog, hvori den udgør s. 204-228. Ingen havde kendskab til, hvilken bog fortællingen stammede fra, og ingen vidste, hvem forfatteren var. Man regnede dog med, at fortællingens sted kunne lokaliseres til Hobroegnen, idet det af teksten fremgår, at stedet ligger ca. 2 timers gang fra Øls, hvortil frierfærden går.

Under mit arbejde med at ajourføre Jysk Ordbogs forfatterkartotek med oplysninger om flere hundrede forfattere var opgaven med at få identificeret denne tekst uden sammenligning den mest tidkrævende, men til gengæld også den mest spændende. Den blev, i store træk, løst på flg. måde: Bevæbnet med et antal ord fra teksten, gik jeg på jagt i

Jysk Ordbogs omfangsrige ordkartotek. Allerede ved det første ord, jeg undersøgte, var der bid. Det var ordet “broute” (dvs. brovtet = brovtende). Blandt de ca. 20 sedler, der fandtes i kartoteket på dette ord, havde kun én samme stavemåde af ordet, og den indeholdt et citat fra tidsskriftet *Jyden*. Det viste sig at stamme fra et 2-siders digt fra tidsskriftets Nr. 12, 1884. Digtet var skrevet af Robert Schak.

Ved en sproglig sammenligning mellem digt og fortælling blev jeg ret hurtigt overbevist om, at også “Viesammelingen” var skrevet af Robert Schak. Et stort antal tidsskrifter, ugeblade, almanakker og antologier blev nu gennem søgt, men uden resultat. Sagen blev så midlertidigt henlagt, men langt fra glemt: Ved hyppige besøg på Statsbiblioteket fortsatte jeg med at søge. Og en dag i foråret 1997 var der igen bid! Pludselig, under et gennemsyn af føljetoner i *Silkeborg Avis* 1883, dukker den op: Slutningen af en Viesammeling. Skildring fra Himmerland, af Robert Schak. Sort på hvidt!

Men der var et minus. I *Silkeborg Avis* var fortællingens 1. tredjedel udeladt, så *Jysk Ordbog* kunne ikke henvise til denne kilde for hele tekstens vedkommende. Engang i efteråret fandt jeg så fortællingen igen – denne gang uforkortet – først i *Kolding Folkeblad* 1889 og et par dage senere i *Randers Dagblad* 1890. Den sidste var den udgave (s. 204-228), som *Jysk Ordbog* i mange år har haft et udklippet eksemplar af. Det var heldigt, at de forskellige udgaver af fortællingen blev fundet i den nævnte rækkefølge. Var den sidste nemlig blevet fundet først, ville eftersøgningen være standset her, og de to først fundne, tekstligt langt bedre udgaver, overset.

Det er udgaven fra *Kolding Folkeblad*, der - med et par rettelser på grundlag af *Silkeborg Avis* – ligger til grund for den udgave, som *Jysk Ordbog* nu udsender – og herefter tillader sig at henvise til, når der bringes ordbogscitater fra fortællingen.

Kilder:

Nekrolog i *Husvennen*, 19. juni 1892.

Nekrolog i *Silkeborg Folkeblad*, 26. marts 1892.

Lærerne og Samfundet, bd. 1 (Kbh. 1913) s. 402-04.

Dansk litteraturhistorie, bd. 6 (Kbh. 1985) s. 175-86.

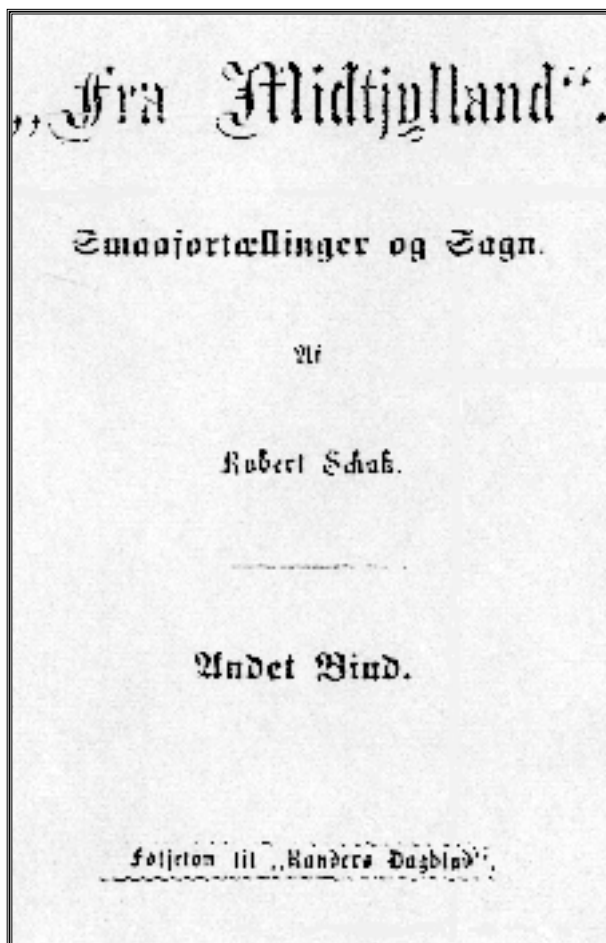

Fig. 1

Indholdsfortegnelse.

1. En Hørbærbanger Høstehandel.
2. Jes Krogsgaard.
3. Det hørsholmske Bønderoprør.
4. Petersens Beje.
5. En hælben Kromund.
6. Holm var den stærkeste.
7. Fra Nebeljesefien.
8. Ole Bispejens Høstehandel.
9. En dybligt Blet.
10. Et ubelejligheds Spørgsmaal.
11. Slutningen aa en Viesamling.

Fig. 2

Fig. 1. Titelbladet til føljetonen "Fra Midtjylland", som startede i Randers Dagblad 10. oktober 1890.

Fig. 2. Allerede indholdsfortegnelsen viser, at Randers-udgaven er sjusket: Titlen på 6. fortælling har "Holm" i stedet for det korrekte "Hvem", og i "Viesamling" er der fejlagtigt 2 s'er (misforstået som "visesamling"?).

Fig. 3. Første side af "Slutningen aa en Viesamling". Det er også den første side af Jysk Ordbogs oprindelige udgave, der jo viste sig at stamme fra Randers Dagblad. Fortællingen mangler undertitlen "Skildring fra Himmerland", vel fordi fortællingerne er samlet under fællestitlen "Fra Midtjylland".

Fig. 3

Slutningen aa en Viesammeling

Skildring fra Himmerland, af Robert Schak

Der haad waat Viesammeling¹ i Lægsgoeren. Ja, ja, a komme wal te aa fotæl ledt om, hwa en Viesammeling er. De Navn stamme no fræ ældgammel Ti aa, fræ den Ti, te aall Bøjmarkeren wa tefælles. Aall Bøjænd'en sammelest da tow Gaang om Aaret, baadde Foraar aa Etteraar, te Viesammeling, aa de gik immer aapaa Skyvt, saaeen te næ de haad waat ve jen Mand om Foraaret, saa wa'et ve hans Naabo om Etteraaret, aa saaeen bløv'et ve hiele Bøjen rondt. Ve Viesammelingen bløv'et saa bestemt, aalt hwa dæ sku bestilles indte den næjst Viesammeling: hudden Aggeren sku fordieles, hvitti² di sku begyndd aa kjø Maag, hvitti di sku begyndd aa plovv, hvitti dæ sku saaes, hwa Veij dæ sku gjørres istand, hwa Ti di sku te aa ha Malt aapaa Kjøll³, hvitti dæ sku brændes Svøn aapaa Skov⁴ aa møj mier aa hwa dæ no saaeen ku wæer aa ta Waar aapaa i en Bøj.

Renskawet bløv ført med Viekjæppen. De war en stue fikantet Furkjæp⁵, aa aapaa den war aall Bøjænd'ens Nawn skaann⁶ mæ stue Bogstave, saaeen te næ jen Mand f. Ex. hidd Peder Nielsen, saa bløv der aapaa Viekjæppen saat P N, aa saa wa der et bette Styk som en fi fem Tomm imell hvæ Nawn. De bette Rum sku bruges te aa skjær Kosser⁷ aapaa. Fo nærensti⁸ di kam te Viesammeling, aa dæ wa en Mand, der ett haad opfyldt hans Forplegtelser, som dæ wa bløven ham paalaa ve sidst Sammeling, saa bløv dæ skaan et Kos ve hans Nawn, aa de betydd, te hvisommensti⁹ han ett, inden dæ bløv Viesammeling igjen,

¹ videsamling (vide = landsbyvedtægt) — ² hvad tid, hvornår — ³ tørrehus — ⁴ brændemærkes svin, før de blev lukket ud i skoven efter æde — ⁵ fyrrekæp — ⁶ skåret — ⁷ kors — ⁸ når — ⁹ dersom

fæk oprættet, hwa han haad forsømt, saa skull han gi Mult¹⁰. Aall Mul-
teren gik saa te de Brændvin, dæ bløv fortæret ve Viesammelingen;
derimued sku den Mand, di wa sammelt we, gi Øl aa saa de Wost og
Brø, te di will æd.

Si saaeen gik ed ommementrent te ve Viesammelingen rigtig i den æld-
gammel Ti. Saaen er ed naturligvis ett no te Davs, aa a kjend'e heller
ett ret manne Stejer, te¹¹ di haalle Viesammeling ino; men i wo Bøj bly-
ve di no ve mæ ed, aa de æ mjest for den ældgammel Skiks Skyld. Ja,
de fostoe sæ, der æ jo da end'ele ino en hiel Diel, te¹² Mænd'en ka ha
aa aagjør¹³ mæ hinaan, aa de blyve bestandig gjemt te Viesammelin-
gen, som no aa ta Bestæmmels om aa repperier Bøjens Smiddi¹⁴, Smej-
huset, Kjøllen, aa lej Gaadjoret ud¹⁵ aa saaeen Sager.

No haad dæ, som a begyndt aa fotæl, waat Viesammeling i Lægsgo-
eren. Aall Bøjsageren wa gjo tesih¹⁶; Kuenen haad saat aapaa Bueret,
fuld op aa baadde Mad og Drek, fo no næe di dem¹⁷ ett mæ aa sed aa
knassel¹⁸ en Stump Wost aa Brø, no ligener ed mier næjsten ed bette
Gildd, aa no begyndd di saaeen aa sedd aa snak om baade jet aa ed
aandt; hue¹⁹ dæ æ saa manne sammelt, der æ de jo alti noue²⁰, dæ ka
desk op mæ ne Krønniker²¹ te aa li aa²².

Nier i Kakkelovnskrogen saad en bette lam Saalmagger²³ aa rimpet
aapaa ne gammel Kjyertøv²⁴, ham fæk di dem et jennele Grind²⁵ aa, fo
de wa saaeen en bette broute²⁶ jen, dæ vill gjaen snak mej om aallting.
Hver Ywblek, saa kam der en Bemærkning om, hudden de haad gaaen
ham den aa den Gaang op aapaa "Goeren". Dæ bowd nemmele en bet-
te Knaldproppitarri²⁷ i Naabosovnet, han wa no aa²⁸ Brandagitør²⁹, aa
hans de gammel Kjyertøv gjo Saalmaggeren ve³⁰, aa de war han no saa
wegtig aa.

"Ka Do no aa godt kom aastej mæ ham? fo han ska nok wæ ledt stik-
ken aa sæ somm Tier," wa dæ jen aa Mænd'en dæ saae.

"Hvem? Brandagitøren?" suert³¹ Saalmaggeren, "jow, ham ka jen

¹⁰ bøde — ¹¹ hvor — ¹² som — ¹³ afgøre, ordne — ¹⁴ smedje — ¹⁵ leje gadejorden
(dvs. fællesjorden) ud til græsning — ¹⁶ ordnet — ¹⁷ nøjes med — ¹⁸ gnaske på —
¹⁹ hvor — ²⁰ nogen — ²¹ nogle skrøner — ²² le ad — ²³ halt sadelmager — ²⁴ seletøj
— ²⁵ et enligt grin, et grin i ny og næ — ²⁶ brovtende, vigtig — ²⁷ knaldproprietær;
proprietær der lever pralende og over evne — ²⁸ også — ²⁹ brandakkvisitør (dvs.
agent for brandforsikring) — ³⁰ gjorde sadelmageren i stand — ³¹ svarede

s'gu sajt³² kom aastej mæ; men - de fostoe sæ - en ska jo regtignok ka fostaa aa omgaaes ham, de er en wis Vej³³.”

“Ja, men Do kjend'e nok ommementrent hudden han ska ha'ed.”

“He - ja - de er en wis Vej, de fostoe sæ, de gjør a regtignok; men - æ - tak mæ Skam fo de, a haa jo studiered ham saa nøw, de er jo en wis Vej, ette som³⁴ a æ dæ saa møj!”

“Haar I no aalle waat nøj imell³⁵?”

“Hja - tu!³⁶ - hvem ka ett kom nøj imell? de er no ett fo de a holler aa aa fotæl om'ed, de er en wis Vej; men de sidst a wa aapaa Goeren, da to wi regtignok en slem Topøel³⁷ mæ hinaan, mæ aa saa Brandagi-tøren; aa Guj bewaares, som de Mennesk endda wa gal, aa som han skjældt ud! ha-ha-hihhh - a ka ordenlig si ham indno, hudden han spruttet aa spraget³⁸; men - han ga da godt fo³⁹ tesidst.”

“Men hwa haad Do da gjo ve ham?”

“Gjo ve ham! - a haad missen⁴⁰ ingen Ting gjo ve ham, - de er en wis Vej!”

“Ja, men hwa saa Do da te ham, da I saaen skjændtes?”

“Saa te ham - tu - a saa missen ingen Ting te ham, fo a tent⁴¹ som saa, saa ku han ta'ed fo hwa han vill.”

“Ha-ha-hah - -,” sikken en Skrannien⁴² dæ bløv aa de; men ingen grindt endda høwr end Saalmaggeren sjel.

I de samm kam Dætteren i Lægsgoeren ind aa saat Kaffe aapaa Bueret.

“Naa, bette Anmari! a tøkkles haatti⁴³ snaar, te Do sku te aa sej “ja” te jen aa di manne Bejlere, der rend'e aa wimser her, fo tu, no haa Do ju da ligh faat Snesen aapaa Røggen⁴⁴!” saa ham Nels Notløv - di kaldt ham no hejsen⁴⁵ mjest Hommelen⁴⁶, aa de wa fo de te han wa saa brommel i Snakken⁴⁷ aa saa broute saaen i hiele hans Væsen - læ væhe, han wa osse døgtig nok, den samm bette Knot⁴⁸, fo da han to imod Goeren ku di'ett holl mier end fi Kjyer aa et Pa Bæste⁴⁹, aa no hollt han

³² sagtens — ³³ det er en viis vej; det er sikkert og vist; selvfølgelig — ³⁴ eftersom —

³⁵ har der nu aldrig været noget (uvenskab) imellem jer? — ³⁶ (uoversætteligt ord for eftertanke el. overgang til nyt emne, jf. Ord & Sag 1991, s. 9 ff.) — ³⁷ dvs. top-øl = opgør, skænderi — ³⁸ slog ud med arme og ben — ³⁹ blev god igen — ⁴⁰ minsandten

— ⁴¹ tænkte — ⁴² latter — ⁴³ næsten; virkelig — ⁴⁴ nu er du jo lige blevet 20 (år) —

⁴⁵ ellers — ⁴⁶ humlebien, brumbassen — ⁴⁷ var så mørk i stemmen — ⁴⁸ lille fyr, spirrevip — ⁴⁹ heste

ott retskaffens⁵⁰ gue Maalkkjyer, forudden Telægget⁵¹; men - de fostoe sæ - han fæk jo osse ed rig Gjyvt⁵² - han fæk ju hend Inkikuenens⁵³ Dætter derøwe fræ Øls, aa die fæk han nok ed slem bette Nakkedrav aapaa en Pa tusind Regsdaaler i Mægjyvt forudden baadde Mægjyvt-skaav⁵⁴ aa Bæst aa Sengiklæjer aa Uld'ent aa Linned i Forhold dier-etter, fo di wa ju kun tow Bøn, hend han fæk, aa saa Sønnen, dæ fæk Goeren.

Men de wa no et om de a vill fotæl, men derimued hwa Anmari - Dætteren i Lægsgoeren - saa te de hie bette Kapettel⁵⁵, han saa te hend.

“Hwa æ’et Do sedder aa brommeler⁵⁶ om, Niels?” suert hun lissaa vreppe⁵⁷, “der æ saamænd ingen, dæ rend’er og wimser ette mæ, hød-do⁵⁸! de ska Do’et bild Dæ ind.”

“Jow vest, bind mæ den aapaa Ærremet” - suert han - “de faa Do nok noue te aa trow, te Do ett haar hat Bejlere ino.”

“Bejlere,” suert hun, “hudden gaee de te aa bejl? De kan Do maaske seij mæ?”

“Ih - tu - de gaee saaen te, te Kaalen seje te Pigen: “Ve Do ha mæ, saa ta mæ, aa grind ett a mæ.”

“Saae Do maaske saaen, da Do bejlt?”

“Hi-hi-hih” - grindt Saalmaggeren “nej han gjor ikki, fo han bejlt ett sjel, de er en wis Vej, han haad ham Nels Fjeldste te’et, han ment wal han ku beje sej’et⁵⁹.”

“Ja - tu, om saa wa⁶⁰, saa er a wal ett den jennest, der haar hat en naan jen te aa go set Boj⁶¹ ve saaen Lejlighed,” suert Hommelen ledt stødt.

“Veed Do hwa?” seje i de samm Sownfovden, “no sedde vi hie saa godt; Do ka fotæl wos, hudden de gik te Niels, da Do bejlt, saa behøwe vi ett aa ta ette, hwa Saalmaggeren seje, aa saa ka Anmari mæ de samm faa aa veed, hudden de gaa te aa bejl.”

“Ja - tu - Do seje jen Ting,” suert Hommelen, “ka de fonøw Jer, saa ka a haatti gjan fotæl Jer, hudden de gik te, fo - de æ ju en Sag, a behøwe ett aa dølls øwer⁶².”

⁵⁰ temmelig — ⁵¹ tillægget, kreaturerne til opdræt — ⁵² giftermål — ⁵³ enkekonens — ⁵⁴ medgifts-skab — ⁵⁵ kapitel, “smøre” — ⁵⁶ brummer — ⁵⁷ tvært — ⁵⁸ hører du, er du med! — ⁵⁹ sige det, få det sagt — ⁶⁰ om det så også var sandt — ⁶¹ bud, ærinde — ⁶² skjule

Han put no hans Piw i hans Kjowllomm⁶³, etter han haad baanked en ud aa helt Soesen aa⁶⁴, to saa hans Skraadaaes op aa hans Bowselomm aa bed sæ en vældig Skraa aa; da han haad gien den en Pa gue Klem aa haad spøttet en Pa Gaang, saa begyndt han aa fotæl akuraat lisse a no sejer et:

“Læ wos si,” begyndt han, “den to Aas Plag, a soldt i Foraaret te Andreis Bagger i Klejtrup, de wa ju de treddi Føl, a haa laa te aapaa⁶⁵ met Medgjywtbæst! jow - ja saa æ ed no ligh akuraat oet Aar te Etter-aaret, sin a bløv gjywt. Naadede! - men nok om de! - De wa no de samm Sommer, saaen omentrent ve Sehansdastier⁶⁶, de wa da i aall Fall et bette Stød ette⁶⁷ Pendsde⁶⁸, de war en Sønddæ Muen, a wa sjel trukken ud mæ Kjyeren i Udmarken. Ve de te a no kommer aa gaa hjem, saa staar ham Fjeldste ud i hans Kalgu⁶⁹ mæ beggi hans Arrem aapaa Kalgugjaret⁷⁰ aa staar aa røger aa hans Piw; - de wa no saa møj et yndig Vejr, aa Kuen aa Græs sto osse ligh tedde de bownt⁷¹.

“Hør!” sejer a lissaadan⁷² te ham, den Gaang vi haad ben⁷³ Guddaw te hinaan, “haa Do ett mie trawilt, end de sir ud te, saa ka Do haatti gjaen faa Staaend⁷⁴ aa fülle mæ hjem, vi ka gaa ud aa sie met Kuen i Indmarken.”

“Ih - tu - da ka a saen⁷⁵ osse de” - suert han aa skræwd øwe Gjaret - fo han sejer haatti “saen” næjsten te hver anden Uer, de æ ju no hans Mundhell - “fo tu a forsimme⁷⁶ saen ett møj mæet i Daw.”

Han dasked ju saa mæ, aa da vi haad waat indd aa faat Piwweren stapped om aa waat rond'en om i Goeren aa sit Sageren etter, saa gik vi ud i Marken for aa si, hudden die saa ud, aa saen hen aa Vejen.

“Veed Do hwa,” seje saa Fjeldste ligh mæ jit, ide han staar aallstell⁷⁷ aa gi sæ te aa haag Ild⁷⁸ te hans Piw. “Do haae saen en gjæw Goer, bette Niels, aa Do er osse en Kaal te⁷⁹ aa affensier⁸⁰ mæ en, aa fostaar osse bejer end di flest, hudden Joeren ska ampeligieres⁸¹, men - æ - veed Do hwa Do mangeler?”

“Ja,” suert a, “a manglele haatti manne Ting.”

⁶³ frakkelomme — ⁶⁴ hældt (pibe)sovsen af — ⁶⁵ lagt til efter — ⁶⁶ sankthansdagstide — ⁶⁷ en lille tid efter, kort efter — ⁶⁸ pinsedag — ⁶⁹ have — ⁷⁰ havegærdet —

⁷¹ bugnede — ⁷² ordret, sådan her; uden videre — ⁷³ bedt, hilst — ⁷⁴ stunder, dvs. tid — ⁷⁵ sandelig; minsandten — ⁷⁶ forsømmer — ⁷⁷ helt stille — ⁷⁸ slå ild (med fyrstøj) — ⁷⁹ dygtig til — ⁸⁰ arbejde — ⁸¹ behandles

“Nej,” sejer han saa lissaadan, “Do mangeler ett udden jen Ting, Do mangeler en Kuen - si de æ saen de, Do mangeler; a ka saen ett forstaa, te Do vill sedd hier aa borkel⁸² ved den Goer aa ett gjywt Dæ. Hwa fo Do ud aa det Mjelk aa di Sager, imuedsom næe⁸³ Do haad en Kuen te aa si ed etter aa pas aall Ting inden Daeren. Aa tu, næe a ska sej, hwa a miener, saa æ Do ju en kjøn Kaal aapaa di bejst Aaller, aa sedder ett forgjælded ve di Goer, Do maa ju fo den Sags Skyld ka faa næjsten hwa Pigh, Do pæger aapaa. Gjør Alwor aa ed, høddo” - sluttet han, ide han ga mæ ed Paaf i Sien - “a æ saen wes aapaa, te nærensti Do ræk-ke di jen Haaend ud ette dem, saa hænge dæ ti Pigger aapaa hvæe Finger.”

“Ja, ja, bette Nels Fjeldste,” sejer a, “smaa Slaw, fo tu wal ka’ed væer, a nok ka tøk om mæ sjel, te a er ingen reen Kaastkjæp⁸⁴, men die-fo maa Do’et trow, te a tenke, Piggeren saen ska kappes om aa faa mæ; aa a behøwer osse laant fræ jen - sin ti⁸⁵ aapaa hwæ Finger; Do kjend’e ju nok de gammel Mundhell: te de en ka lettest ha fo møj aa i en Goer, de æ Swyn aa saa Kvindfolk. Nej, ku a faa mæ Hold i jen gue, saa haad a haatti nok.”

“Ja, ja, godt Uer igjen,” sejer han saa, “tu Do fostaæ wal nok, de heller ett wa ment, som de wa saa⁸⁶; men - næe vi no ska snak Alworssnak - kjend’e Do ett Inkikuenens Dætter derøwer i Øls? Næer a ska sej, hwa a miener, saa tøkkes a no ligh, te de ku wæ di Ganning⁸⁷! De æ saen mi Mjening. Regtignok kjend’er a ett Pighen aandt end aa Om-taael; men de ska væ noue knøw⁸⁸ Bønn aa noue døgtig Bønn, baadde hend aa Broweren - fo di æ ju et udden di samm tow - aa der æ wes Pengg te forudden Goeren. Hør, veed Do hwa, bette Niels, leg Do no et bette Leg ve⁸⁹, hwa a seje Dæ i Daw, si de æ saen met Alwor.”

A kjendt no heller ett Pighen aandt end aa Omtaael; men nok æ de; Nels Fjeldste bløv ve aa gaa aa krassi ve⁹⁰, aa i hudden⁹¹ wi gaae aa snakker aa ett snakker, saa kam wi iliewaller tejens om⁹², te wi sku føl-les ad øwe te Øls om Ettermejjen, næe wi haad faaet wor Und’ener⁹³, fo aa bejl. Niels lowed fo⁹⁴, te han sku nok kjyld ed fo dem⁹⁵, saa a behøwed ett saa søn-dele aa bry mæ om aandt end aa si ette Pighen.

⁸² slide i det — ⁸³ sammenlignet med hvis — ⁸⁴ kastekæp; ubetydelig person — ⁸⁵ end-sige ti — ⁸⁶ sagt — ⁸⁷ være noget for dig — ⁸⁸ pæne — ⁸⁹ læg du nu et lille læg ved; overvej du nu lige — ⁹⁰ mase på — ⁹¹ hvordan end — ⁹² blev vi alligevel enige om — ⁹³ middagsmad — ⁹⁴ forsikrede — ⁹⁵ forelægge dem det

Naadedda! Da Klokken wa saanen hen ve jet, haad a Fjeldste. Han wa kommen i hans Støwl aa haad hans noweleddes Klæjer⁹⁶ aapaa. A saad aa wa ve a ta met Skjæg aa⁹⁷; men a fæk ju snaae no Tøw aapaa - a traat⁹⁸ no i de bejst a haad; a haad nylig faaet mæ en nøj Sølvuhrkjied te aa hængg aapaa Laared; et Raw-Singeneet⁹⁹ wa dæ ve og trej stuer Uhrnøggeler; di tow wa tow gammel Oetmarker¹⁰⁰, aa den treddi wa en Fimark, a haad faat saat Spidser aapaa aa Ringi¹⁰¹ i ve en Guldsmej i Hobrow. En Mæskumspiw med Sølvlenki i haad a osse, den haad a ginn oet Regsdaaler fo.

Nok æ de, da a wa bløven pusset, aa wi haad faat wo Piwwer tænd aa wo Kjæpper i wor Hendder - mi wa no en Spansrørkjep - saa mas-siered vi aa¹⁰².

Klokken war haatti wal om ve trej¹⁰³, da wi kam te Øls. No - vi komme ju saa ind, Fjeldste aa mæ. Kuenen saad ve End'en aa Bueret aa band aa en Hues¹⁰⁴. Hun haad et Pa stue Hwonbriller aapaa Niesen; en stuestjellet¹⁰⁵ Bønnebog laa aapaa hinde Skjød, hun saad aa løst i. Søn-nen saad aapaa Slawbænken aa grawed Stads¹⁰⁶ med hans Knyv aapaa en nøj Mongelfiel¹⁰⁷, han haad lawed - fo han æ saanen ledt haand-sløw¹⁰⁸. Dætteren sto aafør ve¹⁰⁹ ed bette Spejl, der hændd i Venddikar-remen, aa wa ve aa sætt hind'e Haar. Hun sto i hind'e Særkærremer aa war ett i aandt end et Lywstøk aa et Unddeskjywt. "Ja Kroppen æ haat-ti gue nok," tent a ve mæ sjel, da a saa hend, a fæk ett rigtig hend'er Ansigt aa si, da hun jow te¹¹⁰ aa kikked om ette wos, ide wi kam ind.

"Guddaw," saa wi.

"Tak," saa Kuenen aa kikked øwe Brilleren ette wos, "aa walkom-men."

"Gaa hen aa sæt Jer aapaa Bænken," saa Sønnen ledt etter.

De gjoe wi.

Dætteren saa ingen Ting; a ka haatti trow, hun kundd ett saa godt, fo hun sto mæ Munden fuld aa Øl; beggi Hend'erne haad hun omm i Nak-ken aa wa ligh ve aa bindd Nakpisen¹¹¹ aa hend'er Haar. Ølkaawsen¹¹²

⁹⁶ sine pæne klæder, søndagstøjet — ⁹⁷ barbere mig — ⁹⁸ trak — ⁹⁹ rav-signet (båret som pynt i urkæden) — ¹⁰⁰ 8-mark-mønter (møntenheden i Danmark var 1814-75: 1 rigsdaler = 6 mark = 96 skilling) — ¹⁰¹ spidser på og ringe i (så mønterne kunne hæn-ge i urkæden og bruges som nøgler til at trække lommeuret op med) — ¹⁰² marcherede vi af sted — ¹⁰³ hen ved (kl.) 3 — ¹⁰⁴ hose, strømpe — ¹⁰⁵ med store bogstaver — ¹⁰⁶ skar pynt — ¹⁰⁷ manglebræt — ¹⁰⁸ fingernem — ¹⁰⁹ foran — ¹¹⁰ skyndte sig — ¹¹¹ fletningen — ¹¹² ølkruset

sto aapaa End'en aa Bueret ve Sien aa hend; hun to saa en Mundfuld Øl iwessem¹¹³, som hun beholddt i Munden aa lo saaen ledt ette ledt løv ud i Haanden te aa glaet Haaeret mæ. "Ja, ja, Ansigtet ka haatti aa godt gaa an!" - tent a ve mæ sjel, da hun wa færdig mæ aa sæt Haar aa vendd sæ om fo aa gaa ind i Sowkammeret aa ta en Kjowl aapaa.

A tent ve mæ sjel, om Nels Fjeldste ett snaae vill te aa begyndd, aa rækked lissaa stell hen mæ mi jen Fued aa ga ham et bette Spark aapaa hans Bien.

"Haar I ingen Kvejer¹¹⁴ aa sæl," begyndt han i de samm, "dæ ska kjæll¹¹⁵ saaen hen etter Høst?"

"Nej," suert Sønnen.

"Heller ingen Grispoldd¹¹⁶," bløv Fjeldste ve, "helle Aaringsplaeg¹¹⁷?"

"Nej" - "ja," suert Sønnen igjen, "vi haae end'ele nok et Føl, men wi er ett regtig jens¹¹⁸ mæ wos sjel om, enten wi ska sæl et iaar, helle wi ska behold et te Foraar kommer igjen."

"Nej, - de ka ju godt væer" - suert Fjeldste, aa ga sæ te aa kras hans Piw ud.

"Væe saa gue aa stap Piwweren om," saa saa Sønnen, ide han reest sæ op aa to Tobakskassen, dæ sto aapaa en Hyldd ve Sien aa Klokkhuset¹¹⁹, aa saat hen aapaa Bueret te wos.

"Huer æ di hie Folk fræ?" saa no Kuenen, ide hun lukked hend'e Bog i aa to hend'e Brillen aa - "a tøkkes, a sku kjendd Dæ," saa hun, ide hun saa ette Fjeldste.

"Ja," suert han, "vi haa da sitt hinaan faer, imen di Mand wa løwen; met Nawn æ Niels Fjeldste."

"No - ja, tørt a et ekki nok" - suert hun, "ja, saa er I ju ett saa laant hen fræ¹²⁰. Men hvem æ saa den naaen Mand?"

I de samm kom Datteren ind.

"Ih - tu" - saa no Fjeldste aa skotted ledt polisk¹²¹ etter hend - "fo tu saaen regtig aa blyv Mand mangeler han ett aandt end en Kuen, fo han æ saen Ungkaal. Men hejsen æ han no mi Naabo, han haae den Goer mæ den nøj grundmuret Laae, dæ legger i den sønd'e Sie aa Goeren; hans Nawn æ Nels Notløw."

¹¹³ nu og da — ¹¹⁴ kvier — ¹¹⁵ kælte — ¹¹⁶ halvstore grise — ¹¹⁷ etårs plage —

¹¹⁸ enige — ¹¹⁹ urkassen til stueuret — ¹²⁰ langt borte fra — ¹²¹ skæmsk

“No, ja saa trowr a endda, a haar høtt ham omtaael,” saae Kuenen aa reest sæ aa gik ind i Sowkammeret.

Ide hun ligh gik ind aa Daren, ga hun et bette Blunk¹²² med Øwnen ette Sønne aa han fulle saa aabag etter. Ledt etter kam han tebagh aa saa gik Dætteren derind.

“Væ saa gue,” seje no Sønne, “aa stap Je Piwwer om, aa saa ka I fülle mæ ud aa si wo Besætning.”

De gjo wi.

Wi wa no rond'en om ve baadde Bæster aa Kjyer aa Foer aa Ung-høwder, aa de ku heller ett nejtes, de wa ekki en grumme villele¹²³ Besætning i aall Maader. No ska a sue te¹²⁴, te Sønne han ku snak, aa immer ku han vendd aa drej saae mæ hans Prokelmasjoner¹²⁵, te han ku komm te aa spør om, hudden min Sager sto. Aa a ska low for, Fjeldste war heller ett øen øwer aa gi'ed et Dask mæ¹²⁶ aa fotæl om, hudden a saad i'et; a tørt somti ve mæ sjel, te han smur wal tyk aa; men a saae ingen Ting te de; de jennest a saae, de war a past aapaa aa rues Sønne aa dje Sager¹²⁷, de ku a snaae fosto, han howed¹²⁸; aa a tent ve mæ sjel, te de skaad ett aa komm te aa sto godt ve ham¹²⁹; men ett fo de, a maa aa testaa, te dje Sager fortint haatti osse aa blyv ruest, for aal Ting sto haatti bown te¹³⁰ baadde i Goeren aa i Marken.

Naadedda! Da vi kam ind, da ka I trow, dæ saa ud ind. Bueret sto dæket, saa de wa da faalet¹³¹, aa et stuerige¹³² swærige¹³³ Kjømadsfad sto medt aapaa, a trower de war en hal Al høw.

“Væ saa gue aa sedd om te Bueret aa faa en Bedd te Je Meldmad,” saae Kuenen, aa wa saa mild aa saa vennele, te de wa da faalet.

Dætteren haad faat en naan Lue¹³⁴ aapaa, sin wi gik ud i Marken. De wa jen aa di hie Sæsses¹³⁵ bette Smutteng¹³⁶, nowe di kaldt Betteluer; di wa ve aa begyndd aa komm i Gaang den Ti¹³⁷ saae imell de vildest Pigger; aa hun saad aa søjed¹³⁸ aapaa jen aa di hvid røprækkere Sæsses Suelhatter¹³⁹, dæ wa small Spansrøer i aa haadd et laang Tagskjæg¹⁴⁰, di war aa ve aa begyndd aa kom aapaa Mueden den Gaang.

¹²² blink — ¹²³ fortrinlig — ¹²⁴ love for — ¹²⁵ proklamationer, udtalelser — ¹²⁶ ikke “bleg” for at give et nap med — ¹²⁷ rose sønnen for deres sager — ¹²⁸ kunne lide — ¹²⁹ stå sig godt med ham — ¹³⁰ stod virkelig fint til — ¹³¹ forskrækkeligt — ¹³² gevaldig stort — ¹³³ gevaldig tungt — ¹³⁴ hue — ¹³⁵ sirtses — ¹³⁶ småting — ¹³⁷ blive moderne dengang — ¹³⁸ syede — ¹³⁹ solhatte — ¹⁴⁰ tagskæg, (hatte)skygge

“Naa mi bette Pigh,” seje Fjeldste te hend, men wi saadd ve Bueret, “ska Do ett snaae te aa gjywtes?”

“Nej,” suert hun, “der æ saamænd ingen dæ vil ha mæ.”

“Æ der ingen, dæ vil ha Dæ?” raabt Fjeldste aa slaw beggi Hend’er sammen - “saa er ed saen osse noue Taakkinaakker¹⁴¹ I haae te Kaal i den hie Bøj; men de ska Do ett kji Dæ etter¹⁴², fo næer a ska sej Dæ Sandhieden, saa er a hellesen¹⁴³ kommen for aa bejl aa¹⁴⁴ Dæ. Hwa seje Do te de?”

“Hi-hi-hi” - low hun - “ja tu, hwa skal a snaae seij? - tu a trowe liewaller, a vil vendt et bette Stød ino aa si, om der ett ka komm en naan jen, dæ sier en bette Kun unger¹⁴⁵ ud end Do, a tækker ett rigtig Do æ snøeg¹⁴⁶ nok te mæ.”

“Ih, no haar a saen aldrig kjend Magen te Piggebaaen,” raabt Fjeldste, “aa de seje Do mæ ligh i mi Øwn, hm-hm - no Do tækker ett, a æ kjøn nok! - ja, ja, mi bette Pigh, no ka Do jo betenkk Dæ aapaa et, fo de æ no som a sejer, te a æ kommen fo aa bejl aa Dæ.”

I de samm reest wi wos fræ Bueret aa takked fo Mad.

“Maa a’et snak et Pa Uer mæ Dæ,” hvisket Fjeldste til Kuenen; aa di gik saa med hinaan op i Owestaawen¹⁴⁷. A bløv nie ved Datteren, fo Sønnen gik knap aabag ette¹⁴⁸ di and’er.

No wa wi jen¹⁴⁹ tow - mæ aa saa Datteren - saa tendt a ve mæ sjel: “Do maa haatti te aa tenkk Dæ om, Niels, om Do kan find aapaa nøj aa sej te hind, fo helles tøkkes hun nok, Do er et godt Doggerhue¹⁵⁰.”

“Haar I no manne pæn Pigger hier i Bøj,” begyndd a.

“Nej - hi-hi-hi - vi haae slet ingen, fo wi æ grimm aallsammel.”

“Die løw Do haatti¹⁵¹,” saae a, “om Do saa aalle haa løwen faer, der-som Do da renne Dæ sjel mæ te di grimm; de vill a læ Dæ ve’d!”

“Saa-aa, trowe Do de,” suert hun mæ ed bette Grind aa kikked ledt polisk ette mæ - “Do æ wes gue te aa gjø Nar!”

“Nej, de haae a haatti aalle waat gue te; a sejer ett aandt end hwa a miener,” suert a, “men a tække iliewaller ett, te Do sku sej ja te den gammel Støder, der æ hær aa bejl te Dæ; saa tækker a de wa beje, Do saa ja te mæ.”

¹⁴¹ tåber — ¹⁴² bekymre dig om; være ked af — ¹⁴³ ellers — ¹⁴⁴ bejle til — ¹⁴⁵ en smule yngre — ¹⁴⁶ pæn — ¹⁴⁷ overstuen, storstuen — ¹⁴⁸ lige bagefter — ¹⁴⁹ ene — ¹⁵⁰ tåbelig person — ¹⁵¹ dér løj du skam

“Ha-ha-ha-hi-hih” - low hun aa holdt Forklæd for Øwnen - “tu Do æ da en sære jen te aa sedd aa sej saæn no Snak” - hi-hi-hi - low hun ijen aa to Forklæd fræ Øwnen - “Do vil wes nødde ha saæn en grim jen som mæ,” saae hun ijen aa bløv lisse rø i Hueddet.

I de samm aawwent Kuenen Øwestaawdaren aa saae: “Vil I ett kom hier op beggi tow, vi vill godt snak mæ Jer, dersom I da haa Staaend,” laa hun te¹⁵² aa low lisse smørred ette wos - “de er aa en Skam a læ Jer sedd jennele¹⁵³ hie nier.”

“Nej,” suert a, ide wi gik aa bag etter hend op i Staawen, “a haar haatti faat godt Endd aa Tien¹⁵⁴; men a ved ju ett, om de haa gaann di Dætter saæn.”

Hun saae ingen Ting, men hun fæk saa traandt¹⁵⁵ mæ aa pel ve hend’e Forklæd; aa a laa osse Mærki te, te hun jow te aa kikked ette mæ, ligesom hun vil sejj, te hun haad endda ett waat saa møj kij aa¹⁵⁶ mæ.

“Ja, bette Mett-Kjestin,” begyndd Kuenen, da wi wa kommen op i Owestaawen, “de æ no liegodt, som dæ hier Mand sejer, han æ kommen fo aa bejl aa Dæ. Wi æ no fo den Sags Skyld saa aa sejj kontent¹⁵⁷ om Sageren, men hwa seje Do no te’et, fo Do ska ha di ejen Villi¹⁵⁸?”

“Ih, tu a trower, I æ sæer, Muer,” suert hun aa skotted hen ette mæ, “hudden ka I komm mæ saæn Snak? De æ ju slet ett Jer Alwor.”

“Ja, mi bette Pigh,” saae hun saa ijen, “de æ’ed no iliewaller; men - de fostaa sæ - der æ no regtignok den bette Haag¹⁵⁹ ve’ed, te de er ett fo sæ sjel, han bejler, men de æ fo en naan jen. Do kommer ett te aa fløtt sue laant¹⁶⁰ fræ dit Hjem. Han haae en gue Goer, nejsten lisse stue som wos, aa de er osse en ret pæn Kaael. Hvem tænker Do saa de er?”

“Ih, tu de kan a ju ett ve’d Muer,” suert hun aa stal¹⁶¹ sæ te aa kaast ed Yw hen te mæ, ide hun bløv saa rø i hend’er Ansigt som et drep-pin¹⁶² Blod aa sto aa trimmelt¹⁶³ hend’e Luebuend¹⁶⁴ op aa nier.

“Ja, da ka Do si ham dier,” saa hind’e Muer aa pegt ette mæ, “aa dersommensti¹⁶⁵ I helles sjel ka komm tejens, saa ka I fo den Sags Skyld godt gi hinaan Jer Hind’er, hwitti de ska væer! - hwa seje Do saa te’et, bette Mett-Kjestin?”

¹⁵² tilføjede hun — ¹⁵³ alene — ¹⁵⁴ fået godt udbytte af tiden — ¹⁵⁵ travlt — ¹⁵⁶ ked af — ¹⁵⁷ enige — ¹⁵⁸ vilje — ¹⁵⁹ hage — ¹⁶⁰ særlig langt — ¹⁶¹ stjal — ¹⁶² dryppende — ¹⁶³ drejede — ¹⁶⁴ huebånd — ¹⁶⁵ dersom

“Ih, tu de ka I sjel om, Muer,” suert hun, aa Wand’et wa ligh ve aa begyndd aa kom i hend’er Øwn.

“Ja,” sejer a lissedan, “a trower haatti nok, te a er aapaa de reen mæ mæ sjel, ette hwa a haa ku høtt og sitt, aa ette hwa a ku skjønn, saa vil Do da wes aa i de mindst heller ha mæ, end ham Fjeldste die stoer¹⁶⁶, saa hvis Do tøkke som a, læ wos saa gi hinaan wor Hind’er.”

Hun saa no nier ad aa begyndd aa bævver mæ hend’er Owelepp, lissom hun vil te aa græed, aa rækked mæ saa hend’er Haaend. Hind’e Muer laa hend’es owen aapaa aa saa: “Te Løkk saa bette Bønn! aa Guj væ mæ Jer!”

“De er aa mi Uer,” saa Fjeldste aa laa hans owen aapaa; “men no tøkkes a,” laae han te mæ et bette Ræwgrindd¹⁶⁷, “te I sku gi hinaan et bette Kjys.”

“Ja, tu ved Do hwa, bette Niels,” sejer a saa, “tu de tinker a nok wi komme terett om sien, men a tøkker haatti wi sku vendt mæ de, te wi blyver jennele, for a æ baangg fo, Do ka ett taael aa sied, Niels.”

“Ja, de æ fonuftig nok,” saae no mi Guemuer¹⁶⁸, “de komme nok aa sæ sjel; men no vil mæ aa Mett-Kjestin gaa nier aa law te Bueret¹⁶⁹, aa saa kan Do fotæl ham, hwa hun faar i Medgjywt saa læng,” saae hun te Sønne, aa saa blywer et ju, ligesom vi haa snakket om.”

“Ja,” sejer han saa, da Mueren aa Dætteren wa gaaen, “de ka a i Grund’en kom nem fræ aa sejj Dæ, fo den Gaang mi Faae wa dø, saa holdt mi Muer knap etter Skjyvt¹⁷⁰, aa a fæk saa Skjyederen¹⁷¹ aapaa Goeren. Hwa mi Søster hun skull ha, de bløv saat i Pengg, aa bløv saa bestemt, te hun skull ha tow tusind Regsdaaler. Tu de fostoe sæ, saa faaer hun ju en Diel Sengiklæjer aa Gaangklæjer¹⁷², fo no den Drawkiest aa de Klæjeskav aa den Staandkiest¹⁷³ er hend’es mæ hwa der æ deri. Tu Do ka maaske nok tøk ved Dæ sjel, te de æ lidt nok, ettesom wi sedde no ve’et; men a haa no forbejeret Goeren møj, saa den er ekki saa ledt mie waer¹⁷⁴ no, end da a fæk en.”

“Ja,” sejer a saa, “a vil haatti ett sto aa pruttes mæ Dæ, aa a ka trow, de ka ju heller ett nødt nøj, da der æ holdt Skjywt. Aa tu nær a ska sejj, hva a miener, saa trænger a haatti osse hoere¹⁷⁵ te en Kuen, dæ ka styer mi Sager, end a trænger te hend’e Pengg. Fo di Søster kommer ett

¹⁶⁶ som står der — ¹⁶⁷ rævesmil — ¹⁶⁸ svigermøder — ¹⁶⁹ sætte på bordet — ¹⁷⁰ skifte — ¹⁷¹ skøderne — ¹⁷² klæder, man går i — ¹⁷³ standkiste (dvs. kiste med låg) — ¹⁷⁴ værd — ¹⁷⁵ hårdere, mere

ind te Armued, fo a sedder ett udden mæ femten hund'e Regsdaales Gjæld.”

“Jo,” suert han saa, “saa - saa sedde Do lisse godt som a; men mi Muer aa mæ haa no liegodt bestemt, te hun skal ha den blesset treaars¹⁷⁶, Do saa herud, te Medgjyvtbæst, aa saa en gue Kow, hvekken hun vil ha.”

Si a tøtt haatti no, Kaalen snakked mæ Ræson¹⁷⁷, aa de saae osse baadde mæ aa Fjeldste ham, aa saa gik wi nier i Staawen igjen. Men hille den spids Endd aa en Syel¹⁷⁸, bette Bønn. Ja haad vi ett faat Tragtiering faer, saa kan I trow, wi fæk ed no. Føst wi kam te Bueret, fæk wi no baadde Brø og Brændvin aa Meldmad og Dram; men saa kam di ind mæ Grødd i stuerige swærige Tindfaed, dæ wa saa blankk, te di ku spejl dem i dem; de wa no aa di hie Risengrødd, di saae, di ku fo dem aa kjeve i Hobrow. Ja, ja, no æ di ju haatti saa møj bruggele¹⁷⁹ saanen ve Basseler aa Gild'er aa Walkommer¹⁸⁰; men de wa di ju ett den Gaang, aa aabag etter fæk vi Bærrefisk¹⁸¹ mæ de klaare Smør aa dep¹⁸² dem i. Men - æ - nok om de! - a vil haatti ett sedd aa gjø Fortællingen længere end a æ nødd te, men lighfram fotæl et som de war, aa som de gik, te nejst Søndde etter kam mi Guemuer aa Sønneren aa Datteren kjerin øwe te mæ fo aa si, hudden mi Sager sto, aa da bløv et bestemt, te vi sku tehoev¹⁸³ knap etter Høst, aa de kam wi osse, wi haad Gild¹⁸⁴ ligh akuraat fjøwten Daw fae Mikkelsdaw. Si saanen gik et haatti te mæ met Gjywt,” sluttet Hommelen, ide han reest sæ op aa vild te aa sej Gunat.

“Ja,” sejer han saa den bette Jens Hwamm, ide aall de ander aa rese dem aa vild te aa gaa, “men Do haar osse faat baadde en døgtig Kuen aa en kjøn Kuen, bette Niels.”

“Ja,” suert Hommelen, ide han vendd sæ om i Daren - “døgtig, de vil a sej ja te, fo de æ hun haatti, men kjøn - de vil a'et sej, hun æ mier end hwa Kvindfolk æ flest; men - - hwa a sætte mie Priis aapaa - ed allervældige Gemyt¹⁸⁵ æ der i den Kvindd! - Gunat!”

¹⁷⁶ den blissede treårs hest — ¹⁷⁷ fornuft, rimelighed — ¹⁷⁸ hillemænd; du godeste — ¹⁷⁹ efterhånden så almindelige — ¹⁸⁰ eftergilder (ved bryllup) — ¹⁸¹ bergfisk (dvs. tørret, usaltet torsk) — ¹⁸² dyppe — ¹⁸³ skulle giftes — ¹⁸⁴ bryllup — ¹⁸⁵ temperament

Trønderordboka

– ordbog over dialekterne på Trondheim-egnen

Anmeldelse ved Torben Arboe

Tor Erik Jenstad og Arnold Dalen (red.): Trønderordboka. Trondheim. 1997. 287 s.

Ordbogen rummer ca. 4000 ord fra det centrale ordforråd “i Trøndelag og på Nordmøre”, dvs. de norske dialekter i regionen omkring Trondheim inden for en afstand af 100–200 km; mod nordøst dækkes dog også et lille område i Jämtland, hvor man fra gammel tid har talt samme norske dialekt (jf. s. 6). Se kortet.

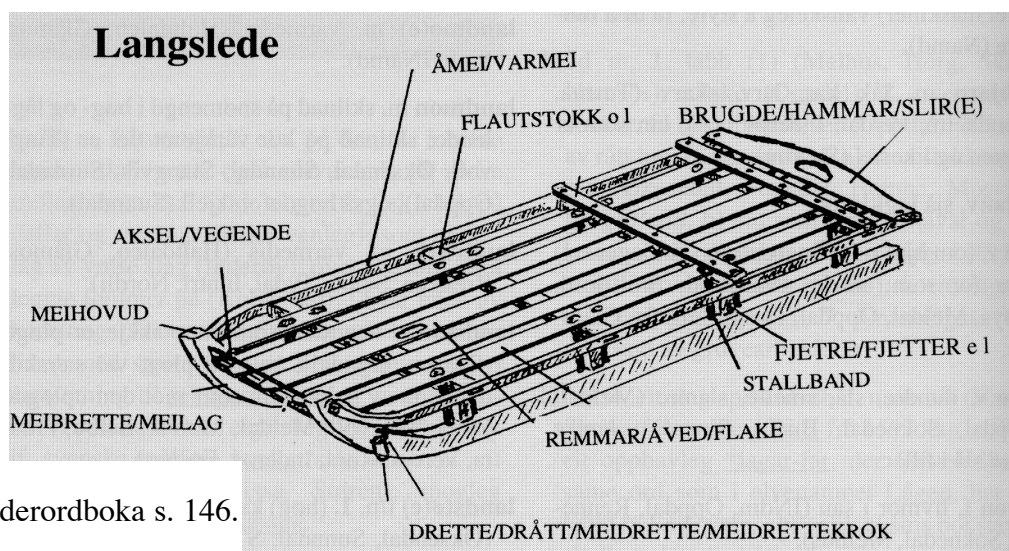
Bogen består af indledning (s. 5-11), gennemgang af trønderdialekternes vigtigste sproglige træk (s. 13-36), ordbog (s. 37-283), oversigt over ordbogens ca. 230 meddelere. Den er landets første regionalordbog og placerer sig dermed på niveauet mellem de foreliggende ordbøger over enkeltdialekter og Norsk Ordbog, der indoptager ordstof fra alle dialekterne. Redaktørerne understreger, at de 4000 ord på ingen måde udgør en fuldstændig ordbog over landsdelens sprog: man har ud fra de tildelte ressourcer tilstræbt en folkeudgave over det mest centrale og specielle i ordforrådet.

Trønderdialekterne har pga. områdets geografiske placering sproglig sammenhæng med dialekterne både mod nord, mod sydvest (Vestlandet, mod Bergen) og sydøst (Østlandet, mod Oslo), til en vis grad også mod øst, med de svenske dialekter i Härjedalen og Jämtland. Dette belyses nærmere i afsnittet om de sproglige særtræk, hvor man også på instruktive kort viser områdets vigtigste dialektgrænser. Den måske vigtigste vises s. 15, nemlig grænsen mellem “ydre dialekter” langs kysten og “indre dialekter” længere inde i landet. Det forklares, at denne grænse er fastlagt ud fra forskellig gennemførelsesgrad af et af de

De fleste af ordbogens ord hører ganske vist især Trondheim-egnen til, men adskillige er fælles med norsk og/eller andre nordiske sprog eller dialekter. Således er *andnagl* med betydningen '(flosset) negle-rod' det samme som *andnegl* i jysk; *bre* og *bræde* = 'smelte (noget)' findes også i dansk/jysk, tilsvarende gælder *lunnstikke* med betydningen 'pind el. jernstykke til at holde hjulet fast på vognakselen'. Det kunne være interessant at forsøge at samle de fællesnordiske ord i et særligt nordisk ordatlas, efterhånden som redaktionen af dialektordbøgerne i de nordiske lande skrider frem.

Ord fra folketro og eventyr er medtaget, herunder *kvikkski*, der forklares som en overnaturlig ski (fx af flyverøn), som selv kan løbe både opad og nedad. Altså et begreb, der indoptager menneskers drømme om uopnåelig hurtighed på samme måde som det danske "syvmilestøvler" – på Trondheim-egnen forbundet med flyverønner, som også i dansk folketro tillægges magiske egenskaber. Af overnaturlige væsener nævnes blandt andre *julgeit* og *julsvein* (= juleged og -svend), der vist har omtrent samme gode og dårlige sider som nisser. Desuden fx *mare*, der jo også kendes fra dansk folketro, i nutiden måske kun i begrebet *mare-ridt*. På Trondheim-egnen må man ikke *plystra* (= fløjte, pifte) i fingrene om dagen, for så kommer *maren* om natten (en lignende opfattelse findes i dansk/jysk: man må ikke fløjte på havet, for så tiltrækker man djævelen).

Med ordbogens udvalg på 4000 ord får man således et godt og omfattende indblik i menneskers virkelighed og tankeverden på Trondheim-egnen. *Å studere ordforrådet er eit gløtt inn i folkesjela* (et kig ind i folkesjælen), skriver Jenstad og Dalen i forordet – og det giver de på fornem vis læserne mulighed for med *Trønderordboka*.

Fra Trønderordboka s. 146.

Viggo Sørensen:

Kort og godt

Om brugen af kortmateriale i Jysk Ordbog

I.

Som nævnt i beretningen håber vi inden for en overskuelig fremtid at publicere den redigerede del af Jysk Ordbog (A–F) på internet. Lykkes det, vil ordbogen med ét slag være tilgængelig for en bred del af befolkningen – bl.a. via biblioteker, der er tilkoblet nettet.

Men så er det jo også på høje tid at overveje om ordbogen har en form så almindelige brugere hurtigt kan overskue artiklerne og indhente de ønskede oplysninger. Især når det alltsammen skal formidles over en middelstor skærm. Problemerne herved er mange, og nogle af løsningerne er afgjort af teknisk karakter: brugeren skal hurtigt kunne “klikke” sig fra ord til ord, fra betydning til betydning; han skal kunne “hoppe”, når der krydshenvises i teksten, og han skal muligvis kunne forstørre skærbilledet til nøjere granskning af detaljer.

Heldigvis tager vor redaktionspraksis allerede på mange punkter bevidst sigte på hurtig orientering af den “almindelige bruger”¹ – og mest iøjenfaldende ved den udbredte brug af kort, jeg nu skal komme nærmere ind på. Et kort kan jo – når brugeren har begrænset tid til rådighed – sige mere end mange ord.

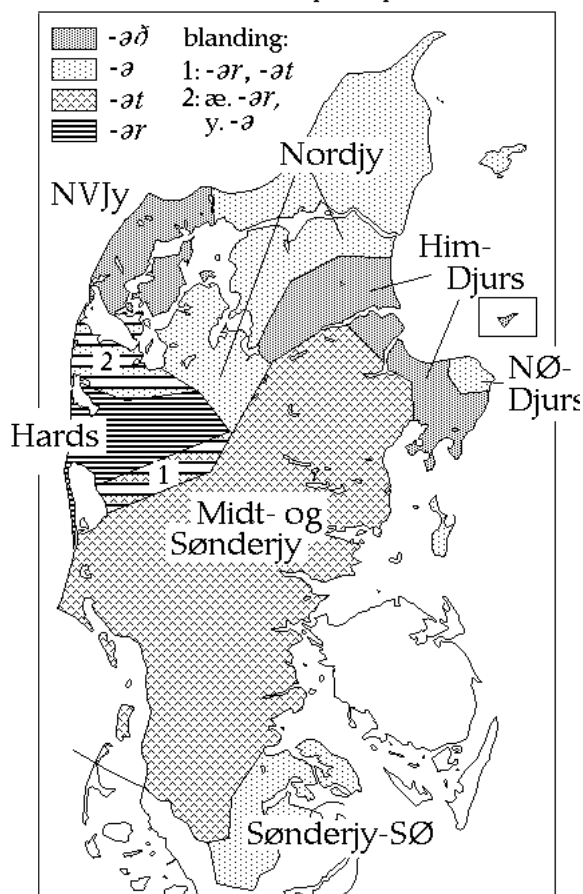
II.

Den type af kort der oftest – direkte eller indirekte – henvises til er **ordbogens atlasdel** (K 0.1 – K 7.4). Hovedparten af disse kort viser lydige, bøjningsmæssige eller grammatiske forskelle mellem de man-

¹ Jf. Jysk Ordbog – en præsentation 1992 s.16-18.

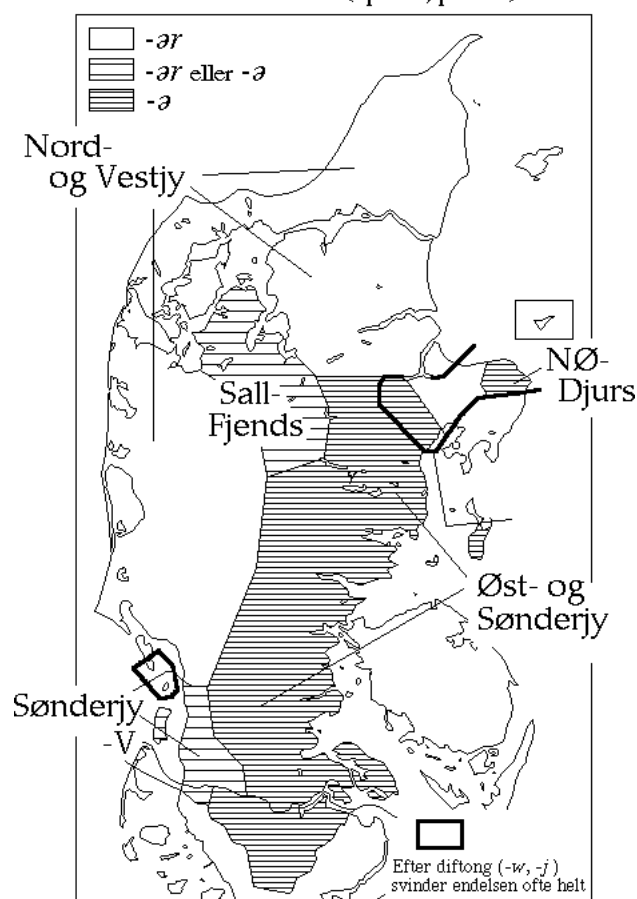
ge jyske dialekter², og hvert enkelt kort er medtaget fordi dets informationer spiller en rolle ved stribevis af jyske ord – så der er en gentagen besparelse ved at henvise til det. Lad mig give et par eksempler.

K 6.1 Udtalen af -et (i præet., ptc., neutr. bf. etc.)

Figur 1

K 6.2 Udtalen af -er (i præes., pl. etc.)

Figur 2

I samtlige jyske dialekter forekommer bøjningsendelser der nøje svarer til rigsmålets -er (i nutid af verber, i flertal af substantiver) eller -ede, -et (i datid og fortids tillægsmåde af verber, i substantivers bestemte form). Blot har de fået forskellig udtale i de forskellige jyske egne (-ar el. -a; hhv. -að, -at, -a el. -ar), som vist på JOs kort K 6.2 hhv. K 6.1 (se fig. 1–2, hvor de to kort af pladshensyn er reduceret til 35% og forenklet en smule³). Hvis vi for hvert svagtbøjet verbum skulle

² Hovedparten bygger videre på kortmaterialet i Valdemar Bennike og Marius Kristensen: Kort over de danske folkemål (Kbh. 1898-1912).

³ Dette gælder også de følgende kort jeg henviser til, medmindre der udtrykkeligt siges noget andet.

anføre fulde lydformer for nutid, datid og tillægsmåde, ville artiklernes udtaleafsnit svulme voldsomt op og blive vanskeligt overskuelige – til gavn for ingen! Den almindelige bruger er sjældent interesseret i sådanne detaljer, og den sprogforsker som kunne være det, henter let detail-information i kortbilagene K 6.1–6.2 blot han bliver henvist dertil.

Tag et verbum som *alstre* (= plage, skælde ud mv.). Som det ses i fig. 3, meddeler JO om bøjningen kun følgende: “bøjn.: -er, -et, -et (K 6.1–6.2).” Dette skal læses:

'alstre v. – *alstær*. – bøjn.: -er, -et, -et (K 6.1 – 6.2) [vel < *alster*] 1) = plage, trygle [spor. i Vends, NØJy og SVJy; jf. *gælstre* x] *man siger her til Børn: "dær ær sörn Alstren a*

Figur 3

“nutid ender på -er (sådan som osv. ..., vist på K 6.1)”. Den tålmodige læser kan så selv slå op på de pågældende kort – eller “klikke” dem frem på skærmen – og ud fra den givne grundform (navnemåden) slutte sig til, hvordan bøjningsformerne lyder de forskellige steder i ordets udbredelsesområde: i Vendsyssel nutid *alstrær*, datid og tillægsmåde *alstræ*; i Sydøstjylland derimod *alstræ* hhv. *alstræt*.

Kortene i atlasdelen er indtil videre tegnet i sort-hvid (med forskellige skraveringer etc.), men når de skal på skærmen, kommer de til at fremstå i klare farver der let holdes ude fra hinanden.

Ofte kompliceres billedet ved at andre bøjningsmønstre spiller ind, eller særlige lydudviklinger og accentforhold gør sig gældende. Men

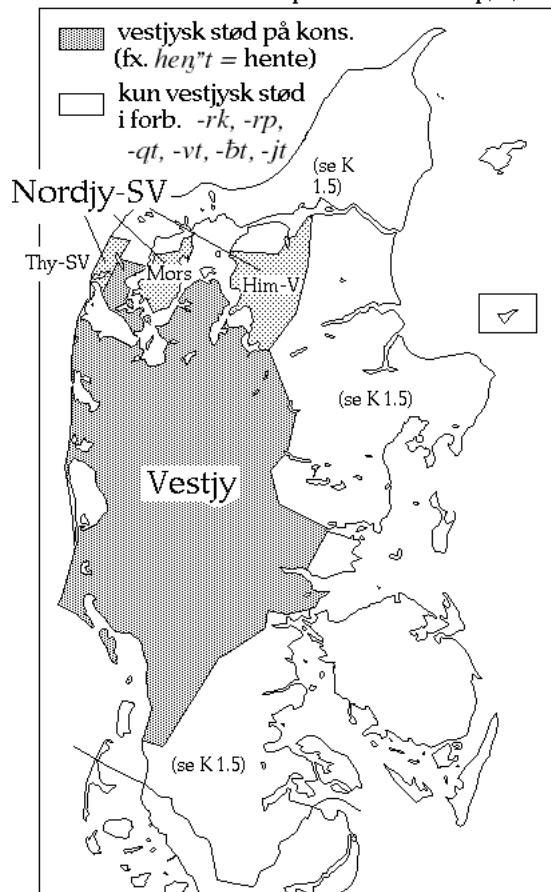
ample v. – *am"pæl/ampæl* (K 1.6). – bøjn.: -er -et -et (K 6.1, 6.2) alm.; præt. og ptc.: *am"pæl* °Darum [< nty. *ampeln* = anstrenge sig, jf. ØMO. *ample* I] 1) = arbejde med besvær; ase

Figur 4

selv da kan en henvisning til K 6.1–6.2 i mange tilfælde vise det overordnede mønster – og undtagelserne så tilføjes. Også verbet *ample* bøjes stort set med ovennævnte endelser, så vi kan altså (jf. fig. 4) skrive: “≠er -et -et (K 6.1–6.2) alm.” Herefter fæstes opmærksomheden desto hurtigere ved den sydvestjyske særform (med en endelse -t i datid og tillægsmåde, som oven i købet er smeltet sammen med stammens -l (*lt* > *lt* > *l*)). Vi skriver: “præt. og ptc.: *am"pæl* °Darum”, og det skal læses: “datid og tillægsform udtales i Darum *am"pæl* – uden synlig endelse”.

Vi kan blive ved *ample* og straks se endnu et eksempel på brugen af atlasdelens kort. Grundformen (infinitiv) lydskrives “*am”pæl/ampæl*

K 1.6 Længde-, tone- og stødforhold i accent-2-ord på stemt kons. + p, t, k

Figur 5

(K 1.6)”, og pointen er her at den fonetisk orienterede læser via K 1.6 kan se hvor ordet udtales med vestjysk stød (”), og hvor uden (jf. fig. 5). Flertallet af læsere kan se hen over denne detalje og med ét blik konstatere at ordet overalt hvor det er belagt, udtales nogenlunde ens.

Tilsvarende diskret kan vi i artiklen *aften* (se dennes start i fig. 6) fortælle den grammatisk interesserede læser hvilket køn ordet har, blot ved at henvise til et atlaskort: “m./fk. (K 7.2)”. Ifølge K 7.2 (se fig. 7) er *aften* nemlig hankøn i Vends, på Djurs mv., men fælleskøn i resten af Jylland. Læsere uden interesse heri ledes hurtigt videre til et langt mere iørefaldende fænomen: at vendelboer, djurslændere m.fl. foretrækker et helt andet ord

svarende til rigsmålets “om aftenen”; de siger *om aftningen*.

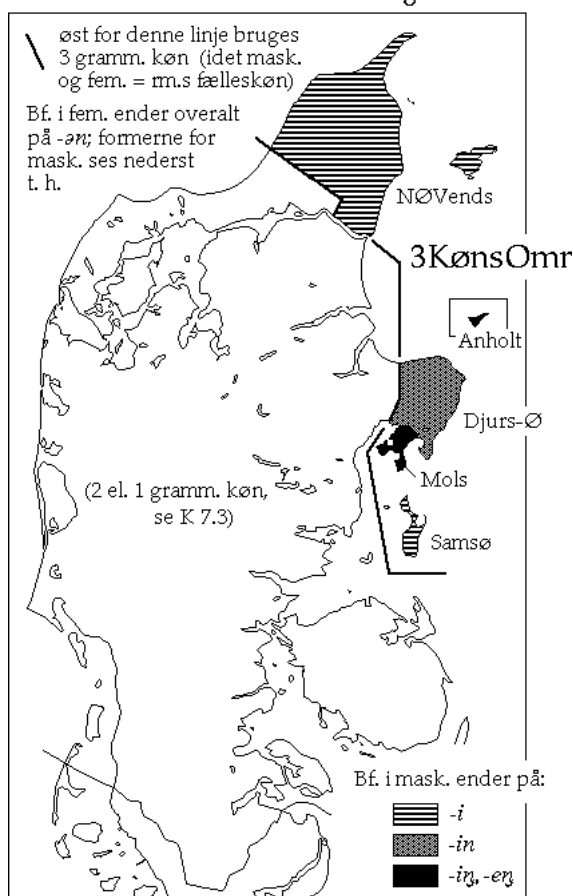
Hyppigt veksler et ords udtale i flere, indbyrdes uafhængige henseender ned over Jylland, og da kan det med henblik på flertallet af læsere synes hensigtsmæssigt at gemme de mindst påfaldende varianter til side i en kort-henvisning. Sådan har vi gjort f.eks. under verbet

aften s. – udtale → kort xx (med noter). – m./fk. (K 7.2); i Vends, Djurs og MØJy-NØ erstattes bf. ofte (og i forb. *om aftenen* normalt) af → *aftning* bf. el. *afting* bf. – pl.: -er (K 6.2). –

Figur 6

finde (se fig. 8). I en indledende parentes gøres den fonetisk orienterede læser opmærksom på at ordet mht. længde- og accentforhold følger de generelle regler på K 1.3 (jf. fig. 9), og at de efterfølgende udtaler altså skal læses under denne synsvinkel; i resten af udtaleafsnittet kan

K 7.2 Mask. og fem. ved substantiver;
udtale af best. art. i mask. og fem.

Figur 7

jylland hedder det *fen(·)*, *fen(·)* hhv. *fej(·)*, alt efter hvordan udlyden udtales i henhold til K 4.4 (og – som nævnt helt henne i starten – efter om lyden er lang eller kort i henhold til K 1.3).²

Hvor meget JOs atlasdel aflaster den redaktionelle tekst, er det vanskeligt at afgøre præcist. Men det giver måske en fornemmelse når jeg

²**finde** v. – (længde- og accentforhold K 1.3:) *fen(·)/fen(·)/fej(·)* (K 4.4) alm. i Nørrejylland; *fe-j/fe-j* Vends (K 4.4); *finj* SVJy-S, stedvis som sidef. i MØJy og Bjerre; *finj* / *finj(·)* Sønderjylland (i VSØJy-N også *fenj*). – præs.: -er

Figur 8

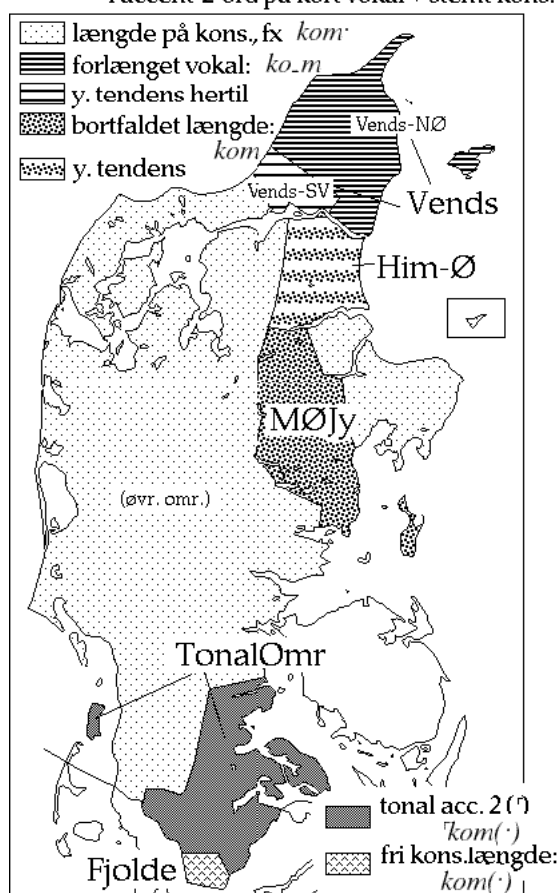
Jy, Bjerre etc. (i starten af fig. 8) – er nemlig også defineret på kort i atlasdelen (K 0.1–0.6), naturligvis uden at der i hvert enkelt tilfælde henvises hertil. På K 0.3 (se fig. 11) vises således områderne “på

vi da nøjes med at antyde længde og accent i grove træk.

Desto bedre træder de lydlige modsætninger frem, som almindelige læsere vil være opmærksomme på: vekslingen mellem *-e-* og *-i-*, vekslingen mellem *-n-*, *-s* og *-(j)*. Den første er det relativt nemt at fastlægge geografisk, eftersom *i*-formerne kan henføres til Sydvestjylland (mv.) og Sønderjylland. Værre ligger det med *n/j*-lydene, der skifter efter et geografisk indviklet mønster, som vanskeligt kan sættes i ord. Her er løsningen da endnu en gang – to steder i teksten – at henvise til et kort i atlasdelen (K 4.4, se fig. 10), hvor den i øvrigt velkendte veksling er vist. Artiklens linje 2 skal med andre ord læses: “i hovedparten af Nørre-

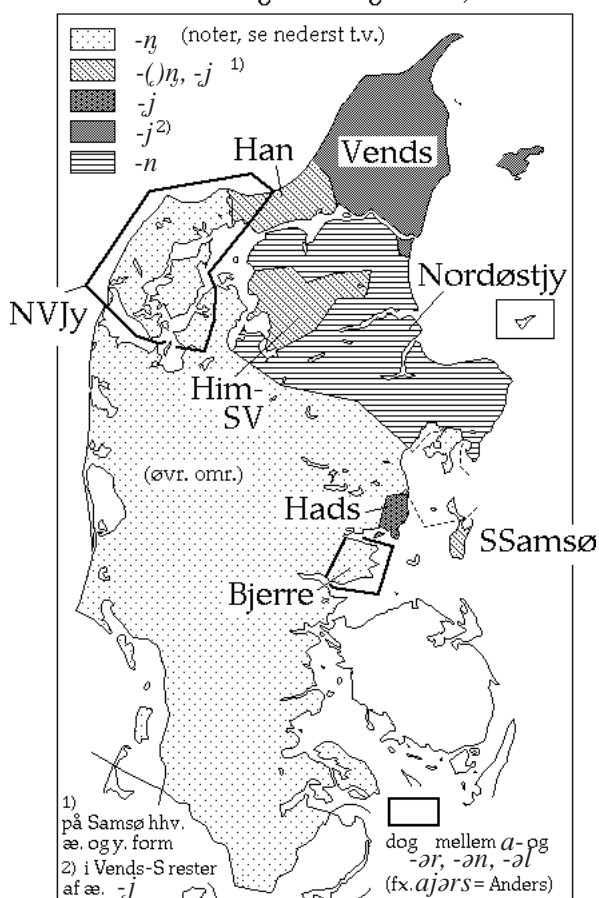
nævner at bare bogstav A rummer ca. 1450 henvisninger til disse kort. Og det er endda kun de direkte henvisninger. Ordbogens områdebetegnelser – som Nørrejylland, Vends, MØ-

K 1.3 Længde-, tone- og stødforhold
i accent-2-ord på kort vokal + stemt kons.

Figur 9

K 4.4 Modsvarigheder til glda. -nn, -nd

Figur 10

niveau med” MØJy – dem der kan siges at dække de jyske hoveddialekter. Indirekte henvisning til atlasdelen sker endelig også, hver gang vi anvender en af stedsbetegnelserne med “bolle” foran (f.eks. °Darum i fig. 4); K 0.7 viser den geografiske placering af sådanne hovedkilder.

Teksten i Jysk Ordbog kan godt læses uden at man bekymrer sig om kortene i atlasdelen, men man åbner for en mere detaljeret og kvalificeret information hvis man også konsulterer disse.

III.

I mange tilfælde veksler de jyske dialekters udtale af et og samme ord imidlertid på en så kompliceret eller særegen måde at man ikke længere opnår overblik ved at blive henvist til snart et kort i atlasdelen, snart et andet. Den bedste løsning er da at Jysk Ordbog bringer **specielle udtalekort** for sådanne ord (eller undertiden bøjningsformer) – i samme store format som de ovennævnte kortbilag.

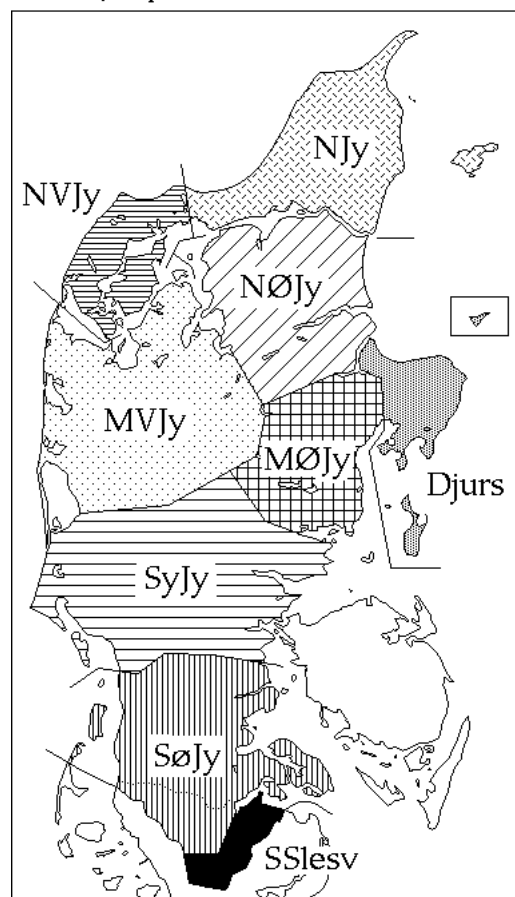
Se f.eks. det udtalekort, vi bringer over substantivet *fod* (fig. 12 – denne og de følgende i 70% størrelse). Ordets udtale veksler ganske vist i overensstemmelse med kendte lydlove, men med hele tre af dem på én gang: 1) udvikling af gammeldansk langt -o- > *o*ː, *ow*, *uə* el. *u*ː, 2) udvikling af gammeldansk -t > *ð*, *÷*, -*r*, *ə* el. *j*, 3) forekomst af stød (ˑ), videreudvikling heraf til et såkaldt klusilspring (der lyder noget i retning af -*kw*-), eller helt mangel på stød. Hvordan man end forsøger at prioritere disse tre parametre, så går overblikket fløjten hvis udtaleforskellene skal forklares i ord; med udtalekortet går det langt bedre, navnlig når vi stadig tillader os at henvise detailforskelle til atlasdelen, f.eks. variationen *ð*/*÷* i Himmerland til K 4.1, udtalen af vestjysk *°* til K 2.2 og stødforholdene i Sønderjylland til K 1.1.

Eller værre endnu, når åbenbare tilfældigheder blander sig i udtaleformernes vekslen. Se f.eks. udtalen af et *frø* (= sædekorn) i fig. 13.

Her har *æ*-, *e*-former på den ene side og *ø*-former på den anden – som stammer fra hver sin gammeldanske variant af ordet – delt Jylland imellem sig efter skillelinjer der ikke i deres samlede forløb genkendes fra andre ord, og hvis forløb i øvrigt er vanskeligt at beskrive i få ord. Et særskilt udtalekort synes at være den eneste rationelle løsning.

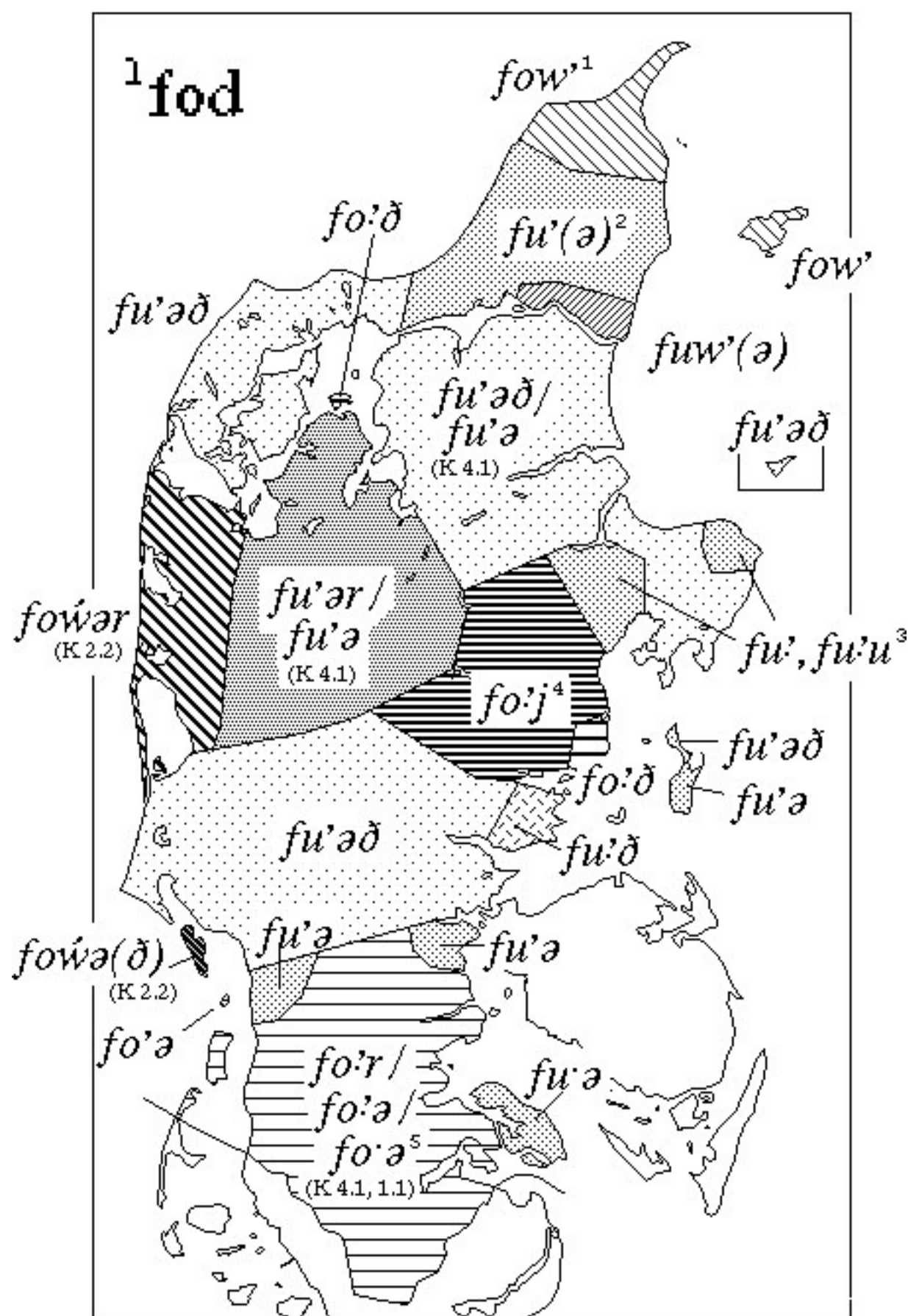
Hvilken central rolle sådanne udtalekort spiller i Jysk Ordbog, vil fremgå allerede af deres antal: ca. 40 alene i bogstav A.⁴ Det må blive til et par tusinde i den færdige ordbog. Mig bekendt har ingen dialektordbog, udgivet eller under udarbejdelse, anvendt kort i et sådant om-

K 0.3 JOs primære dialektområder

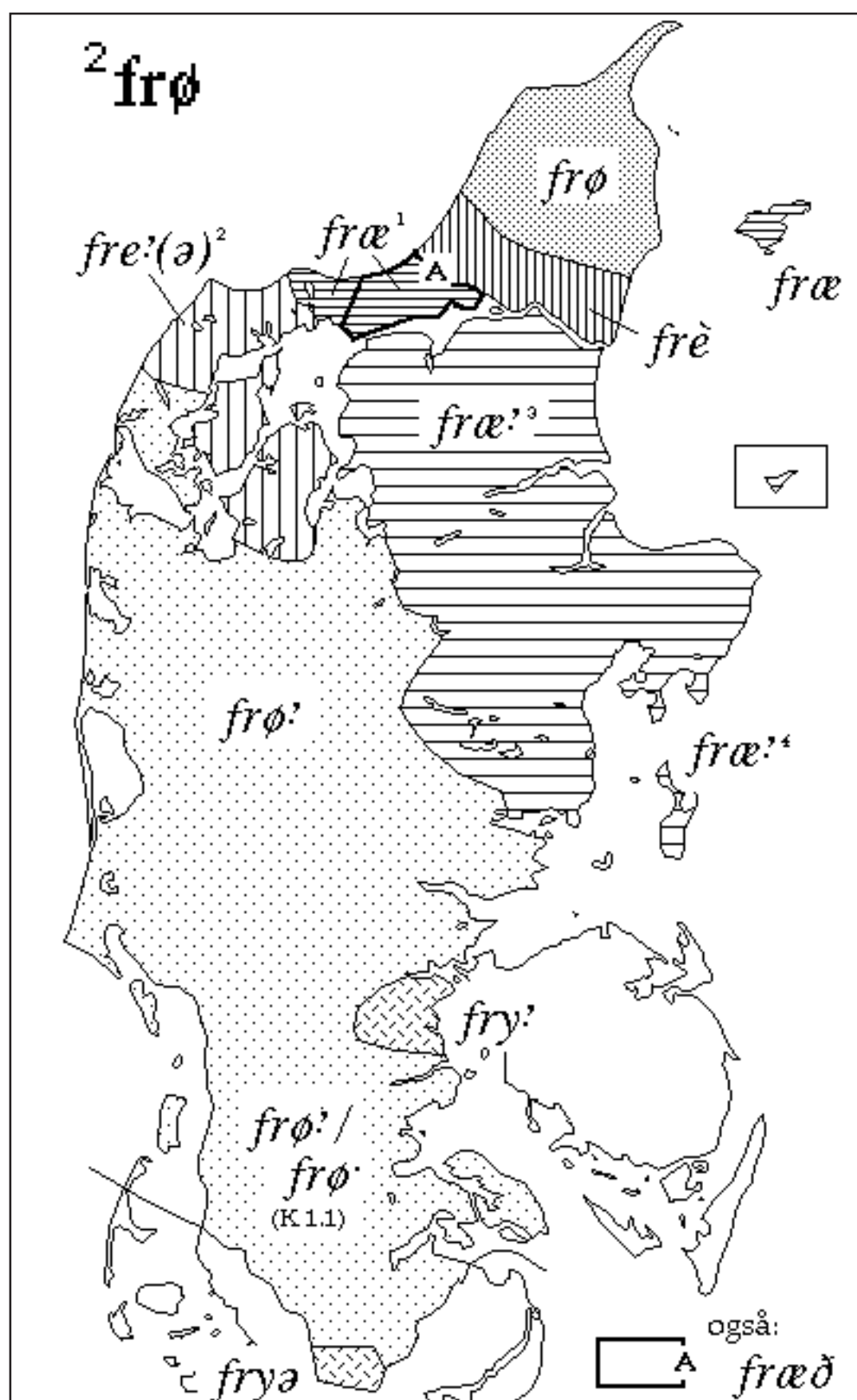

Figur 11

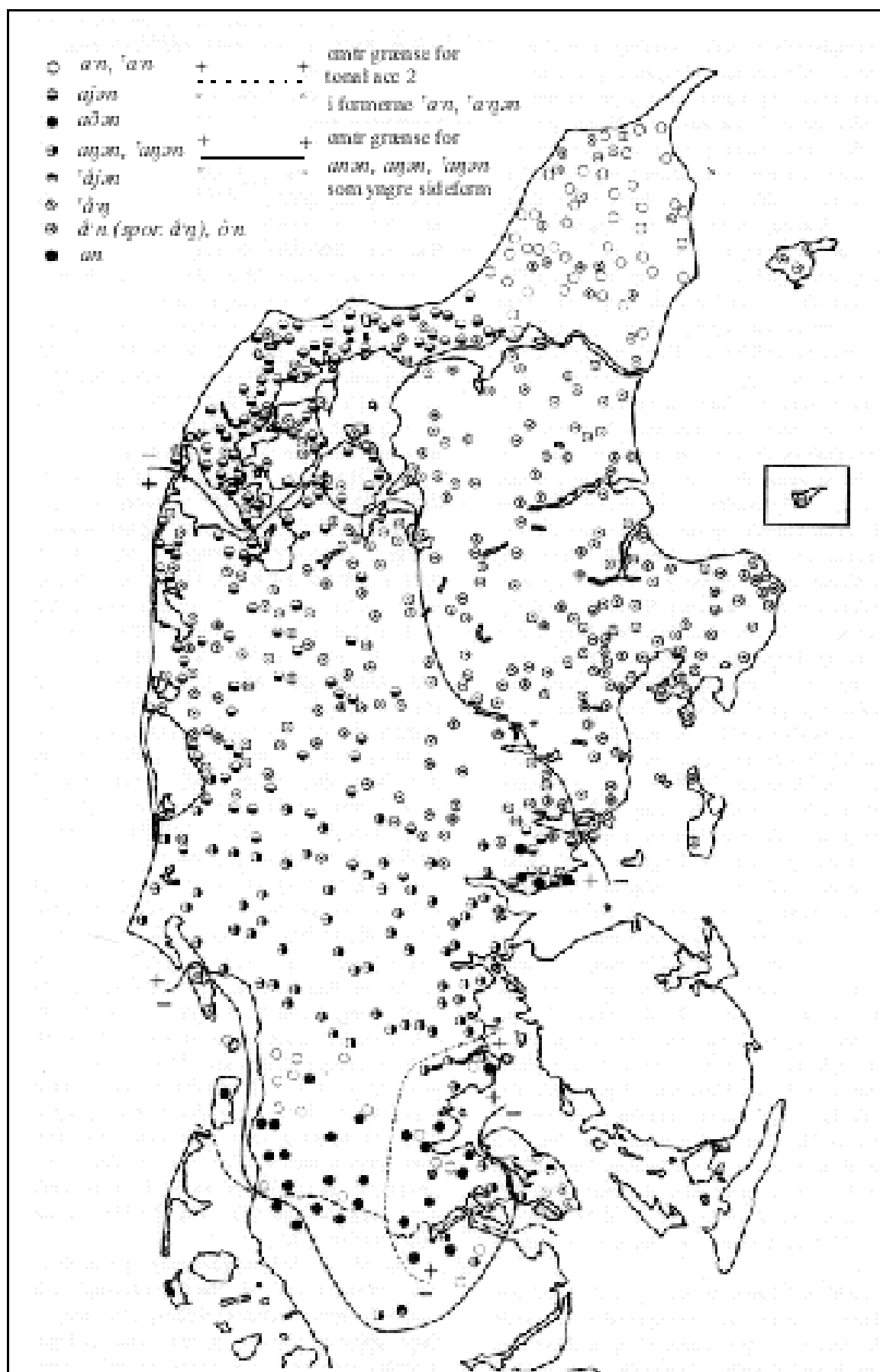
⁴ Når der ikke her (eller nedenfor om spaltekortene) kan gives et helt præcist tal, hænger det sammen med, at bogstav A først ved årsskiftet 1997-98 vil være fuldt omarbejdet fra 1970'er-versionen. Jf. Ord&Sag 1996 s.3.

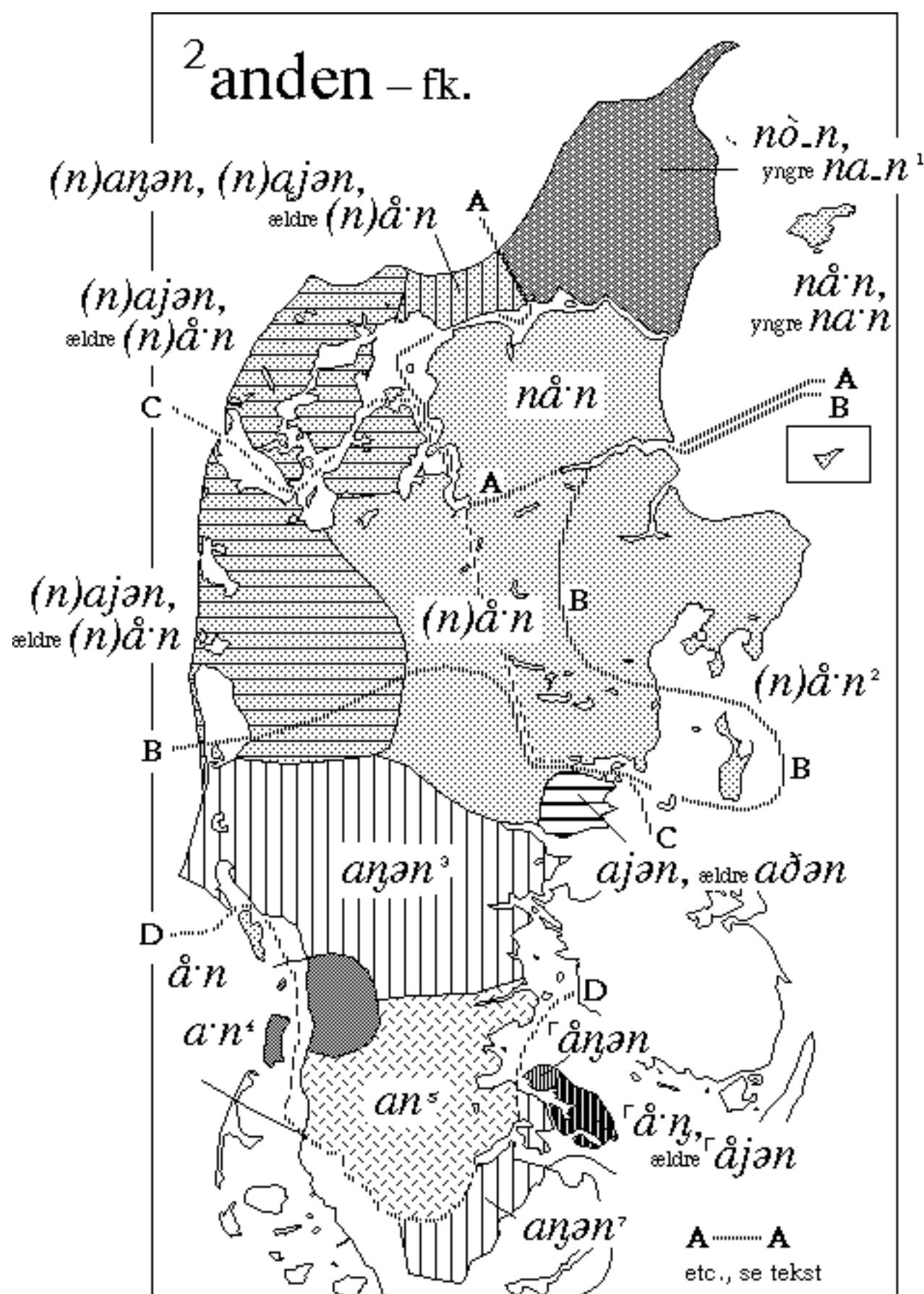
Figur 12

Figur 13

Figur 14. Det tofarvede tryk fra 70'er-versionen er her gengivet i sort-hvid.

Figur 15.

fang – med det ene sigte at gøre udtaleangivelserne mere overskuelige for læsere uden specielle forudsætninger. Og nu, hvor mere og mere taler for en elektronisk publicering i stedet for trykning, kan vi såmænd godt fortryde at vi ikke har benyttet kortløsningen i endnu flere tilfælde – i stedet for snedigt kombinerede henvisninger til atlasdelen som dem i fig. 8. Elektronisk oplagring koster jo ikke en brøkdel af prisen på et trykt helsideskort!

IV.

Nu til en indvending vi nok vil møde i forbindelse med Jysk Ordbogs udtalekort: Hvorfor bruge kort med fladeskraving (eller i den kommende skærmversion: farvedækkede flader)? Hvorfor ikke vha. figurer på kortene vise hvert enkelt punkt hvorfra ordbogen har den ene eller anden udtale belagt? Sådan som det ses i *Deutscher Wortatlas* (1951 ff.) og *The Linguistic Atlas of England* (1978). Og sådan som også Jysk Ordbog selv begyndte på det – i de fire prøvehæfter udsendt i 70'erne.⁵

Sporskiftet lader sig bedst forklare hvis vi ser på et konkret tilfælde. I fig. 14–15 ses hhv. 70'er- og 90'er-udgaven af udtalekort over ordet *anden* (i f.eks. “en anden gang”): punktkort contra fladekort. De to typer virker nogenlunde ens for egne hvor mange kilder oplyser en og samme udtale, for i de områder kommer punktkortets mange ens småfigurer næsten til at ligne en skraving – lidt forskellig fra den i andre homogene områder. Se f.eks. Midtøstjylland, eller Sydjylland mellem Esbjerg og Kolding. Men hvor kilderne tynder ud eller udtaler sig modstridende, bliver brugeren ladet i stikken.

Det gælder blandingsområder som Vendsyssel, Nordvestjylland og Midtvestjylland i fig. 14. Hvordan skal læseren fortolke blandingen af tegn her: Bruger de dialekttalende to udtaler i flæng? Er den ene udtale ældre, men ved at blive fortrængt af den anden? Skyldes isolerede opgivelser af en udtale (som den enlige cirkel med prik syd for Ringkøbing fjord) at den pågældende kilde (eller vedkommendes forældre)

⁵ Jf. Jysk Ordbog bd. I hæfte 1-4 (omfattende A-ankel), 1970-79. Redaktionsprincipperne i denne 70'er-version er siden revideret og bogstav A omarbejdet (som nævnt i note 3).

har taget udtalen med sig andetsteds fra? Og hvad med de bare pletter midt i Sydslesvig, hvor der åbenbart ikke har foreligget sikre oplysninger? Skal læseren forestille sig at dette område udtalemæssigt danner grænse, eller mon det i virkeligheden dækkes af den udtale der er så massivt belagt fra naboegnen mod nordvest?

Kun en fagmand – med kendskab til den enkelte kildes identitet, alder, baggrund etc. – har den ringeste chance for at vurdere sådanne spørgsmål. Af sådanne fagfolk er der maksimalt et dusin her i landet, hvoraf de tre sidder og redigerer Jysk Ordbog og resten har let adgang til vore samlinger, hvis de vil drøfte detailproblemer omkring udtalen af jyske ord. På den baggrund synes det rimeligt, at redaktionen især varetager de mange almindelige læseseres interesser, når der tegnes udtalekort. Tager vi vor publiceringsopgave alvorligt, må vi *fortolke* kilderne i stedet for at *viderebringe* rub og stub.

Men så er fladekort jo også den rigtige løsning, for de herpå trukne grænser er jo netop resultatet af fortolkning. Usikre kilder er på forhånd siet fra og har ingen indflydelse haft på grænsedragningen. Klare grænser har erstattet de smalle blandings- eller overgangsområder, der snarere er reglen end undtagelsen, hvor forskellige udtaler støder sammen. Til vurderingen af kildemæssigt tyndt belagte områder har vi inddraget viden om grænseforløb i beslægtede tilfælde. Områder med reel formblanding er så vidt muligt forsynet med oplysning om formernes alders- eller brugsforskel. Resultatet af alle sådanne fortolkninger, som det foreligger i fig. 15, skønner vi rimeligt oplysende for en normal-læser – og rimeligt overskueligt, når man erindrer at skraveringerne på skærmen vil blive erstattet af klare farver.⁶

I princippet er det muligt at kombinere flade- og figurkort så man på en gang præsenterer kilderne og fortolker dem, sådan som det ses i Deutscher Wortatlas og The Linguistic Atlas of England. Men denne løsning er meget pladskrævende, og på kort i Jysk Ordbogs format vil le overskueligheden gå tabt.

⁶ Linjerne på kortet henviser ligesom notetallene til detaljer som omtales i den redaktionelle tekst. A-A er således sydgrænse for at ordet i overvejende grad starter med *n-* (opr. overtrukket fra et foranstående *en* eller *den*); B-B markerer hvor langt sydpå dette fænomen overhovedet træffes som sideform. Disse iørefaldende forhold er dog allerede signaleret i kortets lydformer med *n-* og *(n)-*, hvorimod de i 70'-versionen kun blev omtalt i teksten.

V.

Den sidste type kort vi bruger i ordbogen, er de såkaldte **spaltekort** – holdt i et lille format og planlagt indfældet i tekstspalterne, dengang vi endnu troede på publicering i bogform. De skal nemlig ikke rumme

Figur 16

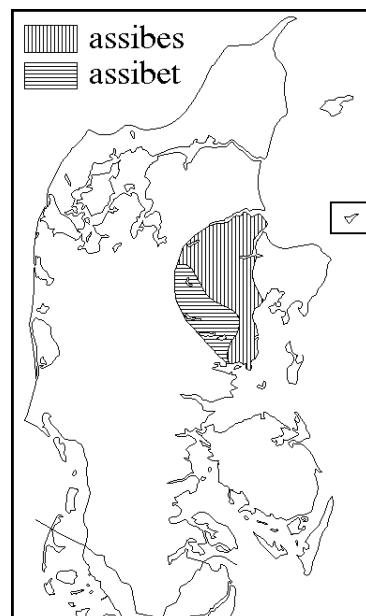
megen information: almindeligvis skal de kun vise i hvilken del af Jylland et ord, en betydning eller et fast udtryk er almindelig udbredt, og hvorfra det er mere spredt afhjemlet.⁷ Disse to dækningsgrader angives med udfyldning hhv. skravering, jf. fig. 16. Kun i sjældne tilfælde, f.eks. ved adjektivet *assibes* (= ivrig, forhippet), bruges et spaltekort til også at vise fordelingen af et par hovedformer af ordet (medens udtalen af disse meddeles i ordbogens tekst). Jf. fig. 17 – der ligesom forrige figur er gengivet i naturlig størrelse.

Spaltekortene er langt de hyppigst forekommende i Jysk Ordbog: ca. 180 alene i bogstav A. Ved at anvende dem sikrer vi os at

den almindelige læser, for så vidt angår alle ægte dialektale ord, betydninger og udtryk, med et enkelt blik informeres om det centrale udbredelsesområde. Han behøver ikke først give sig i kast med ordbogens tekst og derpå slå Ommers (og andre områdebetegnelser fra teksten) efter i atlasdelen – eller på skærmen: “klikke” sig frem til en forklaring. De små udbredelseskort er hurtigt aflæst – og for os: lette at tegne.

Atlasdelens typekort, de helsides udtalekort, de små udbredelseskort i spalten – alle sammen er de med til af aflaste en ordbogstekst, der ellers var druknet i detaljer.

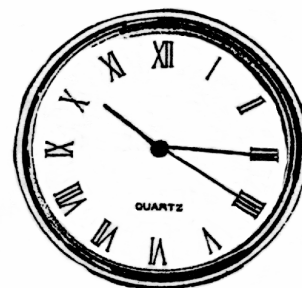
Kort og godt.

Figur 17

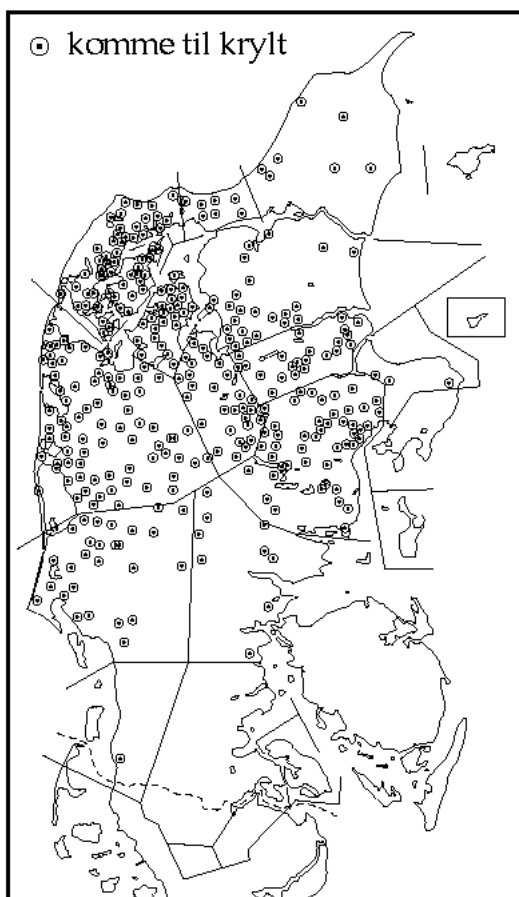
⁷ Ideen har vi fra en række andre opslagsværker, f.eks. Roger Peterson (m.fl.): Europas Fugle (hvor det er fuglenes yngleområder, der markeres med fladefarver på små Europakort).

5 minutters jysk

Ingen skal tro, at jysk er let for fremmede. Sammen med en besvaret spørgeliste modtog vi forleden følgende anekdote fra Thy:

En gammel kone fra Ræer var på Thisted sygehus og spurgte, da doktoren var på stuegang: "Hvitter trowr Di æ kommer te krylt?" (= hvornår tror De, jeg kommer til K-?). Hvortil lægen svarede: "Det kan jeg ikke tage stilling til nu". Men bagefter ude på gangen spurgte han sin stab: "Hvor fanden var det, konen ville hen?"

Forståeligt nok har lægen undret sig over den sære lokalitet Krylt, og der er da heller ikke tale om et stednavn. Udtrykket *at komme til krylt* er kendt i en stor del af Jylland (se kort) i betydningen 'komme til kræfter efter svaghed eller sygdom'. Udtrykket bruges også om at komme ovenpå igen efter økonomiske vanskeligheder.

Fra andre egne af Jylland kender vi varianter af udtrykket. I Vendsyssel kan det f.eks. hedde *at komme til krøltjens* eller *til krøltjerens*, i det nordlige og østlige Himmerland og i det sydlige Østjylland kendes *komme til krølter* (i sidstnævnte område sporadisk også *komme til krylt(e)ren*), og i den sydlige del af

Nørrejylland endelig *komme til krylten*. Fra Sønderjylland er udtrykket derimod ikke afhjemlet.

Formerne på *-en(s)* kan tyde på, at der bag ordet ligger et udsagnsord *krylt(r)e sig*, *krylt(r)es* el. lign., der så er omdannet til et navneord ved hjælp af endelsen *-en* eller *-ende(s)*. Netop i forbindelsen *komme til ...* har vi også i forvejen udtryk (fra Vendsyssel) som *komme til daskendes*, *komme til listendes* (= komme daskende, listende af sted).

Parallelt med *komme til krylt* er der faktisk stedvis optegnet udsagnsordet *at krylte sig* (f.eks. fra Thy: *di hår krylte dæm en kromm* = de er kommet sig en smule). Og stedvis i østjysk kan *krylte* betyde 'krybe, kravle, gå dårligt'. Måske er det – som antaget i Ordbog over det danske Sprog ("den store danske ordbog") – denne sidste betydning, der ligger bag udtrykket *komme til krylt*: fra at være helt affældig er det dog et fremskridt, når man kunne krybe af sengen.

Tolkningen kan hente støtte sydfra. For hvis vi bevæger os ned til trekantens Horsens–Esbjerg–Vejle (altså syd for *krylt*-området), møder vi et andet udtryk af samme art for at komme sig. Det hedder hernede *at komme til kritten* (eller, især mod vest: *til kratten*), og der er vist ingen tvivl om, at det er udsagnsordet *kritte*, der ligger bag. Men det bruges jo i udtryk som *at kritte 'ved* (= slæbe, hænge i), og det indgår i sammensætningen *krittebarre* (= trillebør – på hvilken man bakser af sted med tunge læs). Så også her er det nok de første mødige fjed ud af sengen, udtrykket går på.

